

ΘΑΝΑΣΗ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Δ. Φ.
Ἐπιμελητοῦ τῆς ἔδρας τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΛΙΘΟΥ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΛΙΘΟΥ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ*

Ἀρχαιολογικά ἡ Ἡπειρος εἶναι μία ἀπὸ τὶς λιγώτερο ἐρευνημένες συστηματικὰ περιοχὲς τῆς χώρας μας. Εἶναι κυρίως γνωστὴ ἀπὸ τὸ ἀρχαιότερο Ἑλληνικὸ μαντεῖο τῆς Δωδώνης καὶ μερικὰ ἄλλα μνημεῖα καὶ εὐρήματα τῶν ἱστορικῶν χρόνων¹.

Ἡ προϊστορικὴ ἐποχὴ ἦταν ἐλάχιστα γνωστὴ² καὶ εἰδικώτερα ἡ ἐποχὴ τοῦ λίθου ἄγνωστη ὡς τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας 1930 - 1940.

Στὸ χρονικὸ διάστημα πού μεσολάβησε ἀπὸ τότε ὡς σήμερα ἡ γνώση μας γιὰ τὴν προϊστορικὴ Ἡπειρο ἔχει ἀρκετὰ πλουτισθῆ με ἐρευνες, ἀνασκαφὲς καὶ μελέτες προϊστορικῶν θέσεων καὶ λειψάνων ἀπὸ Ἕλληνες καὶ ξένους ἀρχαιολόγους, ἱστορικοὺς καὶ εἰδικοὺς ἐπιστήμονες τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν³.

* Τοὺς καθηγητὲς κ. κ. Φῶτ. Πέτσα καὶ Σωτ. Δάκαρη, πού διάβασαν καὶ διόρθωσαν τὸ χειρόγραφο, καθὼς καὶ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge κ. E. Higgs, γιὰ τὴν ἀδειά του νὰ χρησιμοποιήσω σχέδια εὐρημάτων του (Εἰκ. 1 - 4), εὐχαριστῶ πολὺ.

1. Βλ. Hammond, *The Colonies of Cassopaia*, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον (1956) 32 κ.έ., B. C. H., 48 (1953) 153 κ.έ., *Epirus*, (1967) 287-395, Δ. Εὐαγγελίδης, *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, (1935) 212 κ.έ., Πέτσα, A. E. (1950-51) Χρον. 31-49, Δάκαρης, *Οἱ Γενεαλογικοὶ Μῦθοι τῶν Μολοσσῶν* (Ἀθῆναι 1964) 1-13, Π. A. E. (1952) 362 κ.έ., A. Δ.18B (1963) 149 κ.έ., καὶ πρὸ πρόσφατα *Cassopaia* (1971) 18 κ.έ., *Θεσπρωτία* (1972) 42 κ.έ.

2. Carapanos, *Dodone et ses ruines I* (1878), 136-140. Hammond, B. S. A., xxxii (1931-32) 133-135 καὶ Εὐαγγελίδης Π. A. E. (1930) 68, (1931) 85 καὶ *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* (1935) 193-212. Γιὰ τὴν ἀπουσία νεολιθικῶν λειψάνων βλ. Μυλωνᾶ, N. E. E., 101.

3. Δάκαρης Π. A. E. (1951) 173-183, (1952) 362-386, A. E. (1956) 114-153, (1957) 88-113, A. Δ. 17B (1961-2), 195-196, 20B (1965) 348, *Χαριστήριον εἰς Ἀν. Ὀρλάνδον*, τόμ. Δ', 400-402, Ἰ. Κουλεϊμάνη, A. Δ. 21B (1966) 287, 22B (1967) 350, 23B (1968) 291-2, 24B (1969) 253, Higgs καὶ συνεργάτες του, A. Δ. 20B (1965) 361-374, P. P. S. 30 (1964) 199-244, 32 (1966) 1-29, 33 (1967) 1-29, *Antiquity* 40 (1966) 55-6, *Natural History*, 74, no 9 (Nov. 1965) 18-25, J. H. S., Reports (1962-63) 22-23. Schachermeyr A. A. (1962) στ. 175, 179, 186, Hammond, *Epirus* (1967) 289-340, Weinberg, C. A. H.³ I, X (1970) 557-608, Caskey C. A. H.³ II : 1, IV (1973) 128, Θεοχάρης, I. E. E., A (1971) 37-38, Wardle, *The Greek Bronze Age west of the Pindus : a study of the period ca. 3.000-1.000 B. C. in Epirus, Aetoloakarnania, the Ionian Islands and Albania. with reference to the Aegean, Adriatic and Balkan Regions* (Unpublished Ph. D. thesis, London 1972).

Πρέπει όμως από την αρχή να τονισθῆ ὅτι πλήρη καὶ ἀσφαλῆ στοιχεῖα λείπουν, καθὼς δὲν ἔχομε ἀκόμη ὀριστικές δημοσιεύσεις ἀρκετῶν ἀνασκαφικῶν ἀποτελεσμάτων καὶ ὀλοκληρωμένα καὶ τελικὰ πορίσματα μελέτης τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τοὺς εἰδικούς¹. Εἰδικώτερα καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἢ ἐποχὴ τοῦ λίθου, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, ἐκπροσωπεῖται, σύμφωνα μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, ὄχι πλήρως, μὲ τρόπο ὅμως ποὺ ἐπιτρέπει νὰ ἀνιχνεύσωμε τὰ κύρια στάδια καὶ χαρακτηριστικὰ τῆς.

Στὴν Ἡπειρο, ὅπως καὶ στὴ Θεσσαλία καὶ σὲ ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχές², ὁ Νεολιθικὸς πολιτισμὸς δὲν ἐμφανίζεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλεια διαμορφωμένος καὶ ἐξελιγμένος. Προηγῆθησαν μεταβατικὰ - ἐξελικτικὰ στάδια, ποὺ μποροῦμε νὰ τὰ ὀνομάσωμε προ - Νεολιθικὰ³ καὶ τὰ ὁποῖα καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα, κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος ἦταν σπηλαιολογικός, νομάς καὶ συλλέκτης τροφῆς (food-gatherer). Ἡ ἐγκατάλειψη αὐτοῦ τοῦ παρασιτικοῦ τρόπου ζωῆς καὶ ἡ ἰκανότης τοῦ ἀνθρώπου νὰ παράγῃ τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴν διαβίωσή του ἀγαθὰ (food-producer) σημειώνουν τὴν ἀρχὴ τῆς, ὅπως ὀνομάσθηκε, Νεολιθικῆς ἐπαναστάσεως (Neolithic revolution)⁴, ποὺ συνεχῶς ἐξελισσομένη ἐδημιούργησε τὶς βάσεις γιὰ τὴν βελτίωση τῶν συνθηκῶν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ τὴν ἀνάπτυξη ἀξιολόγων πολιτισμῶν.

Ἡ Παλαιολιθικὴ Ἐποχὴ ἐρευνήθηκε καὶ μελετήθηκε συστηματικὰ στὸ διάστημα τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας καὶ περισσότερο ἀπὸ ὀπουδῆ-

1. Ἄν ἐξαίρεθοῦν τὰ ὀριστικὰ δημοσιεύματα τοῦ Δάκαρη γιὰ τὸ Καλμπάκι [A. E. (1956) 114 κ.έ.] καὶ τῆς Ἰ. Βοκοποπούλου γιὰ τὸν Ἐλαφότοπο Ζαγορίου [A. E. (1969) 179 κ.έ.] ὅλες οἱ ἄλλες μέχρι σήμερα δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν τοῦ Εὐαγγελίδη, Ἡπειρωτικά Χρονικά, ἔ. ἀ. (Δωδώνη), Δάκαρη, ἔ. ἀ. καὶ Higgs κ. ἀ. P. P. S. ἔ. ἀ. (Κοκκινόπηλος, Ἀσπροχάλικο) εἶναι προσωρινές, ἐνῶ σύνοψη αὐτῶν ὑπάρχει στὸ βιβλίον τοῦ Hammond, *Epirus*, ἔ. ἀ. (Προϊστορικὰ λείψανα ὅλης τῆς Ἡπείρου περιλαμβανομένων καὶ ἐκείνων τῆς Β. Ἡπείρου, τὰ ὁποῖα ὅμως ἐμεῖς δὲν ἐξετάζομε ἐδῶ, ἀφοῦ ἡ μελέτη μας περιορίζεται στὰ ἑλληνικὰ ὄρια τῆς περιοχῆς).

2. Βλ. Θεοχάρη, A. Θ. II., 3, Sordinas, *Balkan Studies* 10 (1969) 393-424 (Κέρκυρα), Leroi-Gourhan, A. Chavaillon, *B. S. P. F.*, 60 (1963) 249-65 (Πελοπόννησος) κ. ἄ.

3. Γιὰ συζήτηση σχετικὴ μὲ τὴν ὀρολογία, βλ. Braidwood, R., *Terminology in Prehistory. «Human Origins». An Introductory Course in Anthropology Selected Readings* II, Β' Ἔκδ. Chicago 1946 καὶ Braidwood 1953 καὶ Braidwood-Howe 1960. Ἐπίσης Θεοχάρης, ἔ. ἀ. 6, ὑποσ. 7.

4. Τὸ γεγονός τοῦτο τοποθετεῖται ἀπὸ τοὺς εἰδικούς ἐρευνητὲς στὸ τέλος τοῦ Πλειστοκαίνου (περίπου στὴν 7η χιλιετία) γιὰ τὴν Ἑλλάδα, βλ. Θεοχάρης, ἔ. ἀ. 1, καὶ I. E. E., A (1971) 48 καὶ 40 (διάγραμμα). Γενικὰ πιστεύεται ὅτι προῆλθε ἀπὸ τὴν Δ. Ἀσία (Ἑγγύς Ἀνατολή), βλ. Θεοχάρης, *Prehistory of Eastern Macedonia and Thrace*, 15.

ποτε ἄλλοῦ στὴ Θεσσαλία καὶ στὴν Ἠπειρο, ὅπου ἐπισημάνθηκαν θέσεις μὲ ἀσφαλῆ Παλαιολιθικὰ λείψανα¹. Ἔτσι τὰ ὄρια τῆς Ἑλληνικῆς Προϊστορίας διευρύνθηκαν πολὺ καὶ διαπιστώθηκε ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ χερσόνησος κατοικεῖτο κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Μέσης Παλαιολιθικῆς (100.000-30.000 χρόνια περίπου ἀπὸ σήμερα), ἴσως δὲ καὶ ἐνωρίτερα², ἀπὸ ἀνθρώπους τοῦ τύπου Neanderthal³.

Ἡ Μεσολιθικὴ Ἐποχὴ εἶναι ἄγνωστη μέχρι σήμερα στὴν Ἠπειρο, ὅπως καὶ στὴν Θεσσαλία καὶ ἴσως σ' ὀλόκληρη τὴν Ἑλλάδα⁴, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ γνωρίζουμε τὸ μεταβατικὸ στάδιο ἀπὸ τὸν θηρευτικὸ στὸν παραγωγικὸ τρόπο ζωῆς.

Ἄλλο κενὸ στὴ γνώση μας γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ λίθου στὴν Ἠπειρο εἶναι ἡ μέχρι σήμερα παντελῆς ἔλλειψη λειψάνων τῆς «Ἀκεραμεικῆς»⁵ περιόδου, ποῦ ἔχει πρόσφατα (1956 κ.ἐξ.) διαπιστωθῆ ἀνασκαφικὰ στὴν

1. Ὅμοια λείψανα, τῆς Μέσης καὶ Νεώτερης Παλαιολιθικῆς (Middle and Upper Palaeolithic), βρέθηκαν καὶ σὲ ἄλλες περιοχές, ὅπως π.χ. στὴν Μακεδονία, Πελοπόννησο, Ἐπτάνησα.

2. Πρβ. Weinberg, *C. A. H.*³, I: 1 (1970) 559, 562. Τὸ μόνον λείψανον ποῦ τυπολογικὰ θὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθῆ στὴν Ἀρχαιότερη Παλαιολιθικὴ (Lower Palaeolithic) περίοδο (πρὶν ἀπὸ τὸ 100.000) εἶναι ἡ λίθινη ἀξίνη τοῦ Παλαιολιθικοῦ, γιὰ τὴν ὁποία ὁμως λείπει ἀκριβὴς χρονολόγηση, Higgs *A. A.*, 20B (1965) 362-3.

3. Weinberg, ἔ. ἀ. 562.

4. Μὲ μόνες πιθανὲς — τελικὲς δημοσιεύσεις λείπουν — ἐξαίρεσεις τὸ σπήλαιον τῆς Φράγχθης στὴν Ἐρμιονίδα, τὴ Βοίβη τῆς Θεσσαλίας, τὸ Σιδάρι Κερκύρας, τὴν Σκύρο, τὴν Μεγαρίδα καὶ Ἀργολίδα, τὸ σπήλαιον Σεϊντί, τὴν Ζάκυνθο καὶ Κεφαλληνία, καὶ τὴν Δυτικὴ Ἥλιδα, βλ. σχετικὴ συζήτηση καὶ βιβλιογραφία Weinberg, *C. A. H.*³ I: 1 (1970) 562-565 καὶ Θεοχάρης, *A. Θ. Π.* 38-43, *I. E. E. A'* (1971) 45-47, ὁ ὁποῖος δέχεται ὡς Μεσολιθικὲς θέσεις τὶς δύο πρῶτες ἀπὸ τὶς παραπάνω, παραλείπει καὶ δὲν χαρακτηρίζει τὸ Σιδάρι Κερκύρας καὶ εἶναι ἐπιφυλακτικὸς ἢ ἀπορρίπτει τὴν Μεσολιθικότητα τῶν εὐρημάτων ὄλων τῶν ὑπολοίπων θέσεων. Γιὰ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴ Φράγχθη καὶ τὸ Σιδάρι, βλ. ἐπίσης *Hesperia*, XLII, 1 (1973) 45-88 καὶ *Κεραμικὰ Χρονικὰ* 14 (1968) 81-2. Γιὰ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν ὄρων «Μεσολιθικὴ», «Ἐπιπαλαιολιθικὴ» ἢ «Πρωτονεολιθικὴ» βλ. Θεοχάρης, *A. Θ. Π.*, 11, 34, 36 ὑποσ. 4.

5. «Προκεραμεικὴ» εἶναι ἄλλη ὀνομασία γιὰ τὴν ἀκεραμεικὴ, ποῦ φαίνεται σωστότερη γιὰ περιοχὰς ὅπου βεβαιώνεται ἀνασκαφικὰ ἀπόλυτη προτεραιότης τοῦ προκεραμεικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως π.χ. στὴ Θεσσαλία (Θεοχάρης, *A. Θ. Π.*, 90-1 καὶ *I. E. E. A'* (1971) 51-54). Ἀντίθετα ὁ ὄρος «ἀκεραμεικὴ» ταιριάζει περισσότερο γιὰ θέσεις ὅπου, πιθανῶς, ἂν καὶ ἦταν γνωστὴ ἡ κεραμεικὴ τέχνη δὲν ἔχομε δείγματα τῆς γιὰ μιὰ χρονικὴν περίοδο, εἴτε γιὰτὶ ἀπέτυχαν οἱ πρῶτες προσπάθειες ἀγγειοπλαστικῆς, εἴτε γιὰτὶ δὲν θεώρησαν ἀναγκαῖα τὴν χρῆσιν κεραμεικῶν ἀγγείων, ὅπως π.χ. στὴν Χοιροκοιτία τῆς Κύπρου (*Dikaios, Khirokitia*, London, 1953). Ὁ Weinberg, προτιμᾷ τὸν ὄρον «Aceramic», ἂν καὶ δὲν ἀγνοεῖ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς «pre-ceramic level» στὴν Θεσσαλία, καὶ ἀναφέρεται σ' ἓνα «preceramic Neolithic culture in the Aegean», *C. A. H.*³ I: 1 (1970) 565-572.

Θεσσαλία¹ και είναι λιγώτερο εξ ακριβωμένη και γνωστή σε μερικές άλλες ελληνικές περιοχές².

Λίγα και αποσπασματικά είναι ακόμη τα στοιχεία που έχουμε για τη Νεολιθική Έποχή στην Ήπειρο³. Τα έλλιπη άνασκαφικά δεδομένα και τα πρόσφατα σποραδικά εύρηματα δέν έπιτρέπουν, για την ώρα, όριστικές κρίσεις, συγκρίσεις και άσφαλή συμπεράσματα, βεβαιώνουν όμως την ύπαρξη του Νεολιθικού πολιτισμού στην περιοχή αυτή.

Έτσι, ύστερα από τις γενικές αυτές διαπιστώσεις, πρέπει να πούμε ότι ή μελέτη μας άναγκαστικά θα περιορισθί στην Παλαιολιθική (Μέση και Νεώτερη) και στην Νεολιθική (όλόκληρη) Έποχή.

Α. Παλαιολιθική Έποχή

Λείψανα της Άρχαιότερης Παλαιολιθικής (Lower Palaeolithic) δέν έχουν βρεθί μέχρι σήμερα στην Ήπειρο, όπως και στην ύπόλοιπη Ελλάδα⁴. Δέν πρέπει όμως, όπως άναφέραμε και παραπάνω⁵, να αποκλείεται το ένδεχόμενο κατοικήσεως της περιοχής και γενικώτερα της χώρας μας από το κατώτερο Πλειστόκαινο, αφού υπάρχουν σχετικές ένδείξεις και λείψανα από γειτονικές χώρες (Μ. Άσία, Βαλκανική Ήταλία)⁶.

Για τη Μέση και Νεώτερη Παλαιολιθική (Middle and Upper Palaeolithic) της Ήπειρου δέν γνωρίζαμε επίσης τίποτε πριν από τη συστηματική, αλλά περιωρισμένη, έξερεύνηση της περιοχής από Βρετανική άποστολή προϊστοριολόγων του Πανεπιστημίου του Cambridge υπό τον E. Higgs (1962 κ.ξ.)⁷.

1. Milojcic, V., Boessneck, J. und Hopf, M. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa - Magula in Thessalien I. Das präkeramische Neolithikum sowie die Tier- und Pflanzenreste (Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer - Kulturraumes, Band 2)* Bonn, 1962, Θεοχάρης: «Αί άρχαι του πολιτισμού έν Σέσκλω», *Π. Α. Α.*, 32 (1957) 151 κ.έ. «Έκ της προκεραμεικής Θεσσαλίας», *Θεσσαλικά I*, (1958) 70-86, «Άπό τη νεολιθική Θεσσαλία I», *Θεσσαλικά 4* (1962) 63-83, *I. E. E.*, A (1971) 51-54.

2. Άττική (Άνάβρυτα και Μαραθών) και Κέρκυρα (Σιδάρι), Βλ. Milojcic, *Germania*, 38 (1960) 331, Σορδίνας, *Κερκυραϊκά Χρονικά 11* (1965) 141-148, Weinberg έ. ά. 566.

3. Λίγα λίθινα έργαλεία και όστρακα από την Καστρίτσα και άλλες θέσεις. Βλ. παρακάτω σελ. 137 λεπτομερή κατάλογο.

4. Πρβ. παραπάνω, σελ. 107, ύπος. 2.

5. Πρβ. παραπάνω, σελ. 107.

6. Βλ. Θεοχάρης, *Α. Θ. Π.*, 36-37 και ύποσημειώσεις.

7. *P. P. S.*, 30 (1964) 199-244, 32 (1966) 1-29, 33 (1967) 1-29, *A. Δ.* 19B (1964) 313, 20B (1965) 361-374, 21B (1966) 292-294, 23B (1968) 296-298, *Antiquity*, 40 (March 1966) 55-6, *Man* 63 (1963) 2, *J. H. S. Reports* (1962-3) 22. *Natu-*

Τὸ ὕλικό εἶναι, σὲ σύγκριση μὲ ἄλλες Παλαιολιθικὲς περιοχὲς τῆς χώρας μας (π. χ. Θεσσαλία, Πελοπόννησο), ἀφθονώτερο καὶ σπουδαιότερο, προέρχεται δὲ ἀπὸ ἔρευνα σὲ ὑπαίθριες θέσεις καὶ ὑποδειγματικὲς ἀνασκαφὲς σπηλαίων ποὺ πραγματοποιήθηκαν μὲ ὅλα τὰ μέσα τῆς σύγχρονης τεχνικῆς. Εἶναι κρῖμα ὅτι ἀκόμη δὲν ἔχομε τὴν τελικὴ δημοσίευση τῶν εὐρημάτων καὶ τῶν σχετικῶν (γεωλογικῶν κ.λ.π.) παρατηρήσεων καὶ πορισμάτων¹ — ἴσως γιὰτὶ οἱ ἔρευνες δὲν ἔχουν ὀλοκληρωθῆ. Ἔτσι οἱ παρατηρήσεις καὶ τὰ συμπεράσματά μας γιὰ τὴν ἐποχὴ, δὲν πρέπει σὲ καμμιά περίπτωση νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἔχουν χαρακτῆρα ὀριστικὸ καὶ βέβαιο, ἀφοῦ ἀναγκαστικά θὰ στηριχθοῦν στὶς προκαταρκτικὲς μελέτες καὶ ἐκθέσεις τῶν ἐρευνητῶν².

Σύμφωνα μ' αὐτὲς, ἔχουν ἐπισημανθῆ περίπου σαράντα τρεῖς (43) συνολικὰ θέσεις³, ποὺ ἔχουν λιγώτερο ἢ περισσότερο (ἢ καὶ καθόλου) ἐρευνηθῆ.

Ἀπ' αὐτὲς χρονολογοῦνται, γιὰ τὴν ὥρα, στὴ Μέση Παλαιολιθικὴ τουλάχιστον ἑννέα ('Αριθ. 2, 4, 5, 7, 10, 17, 38, 41, 42) καὶ στὴ Νεώτερη Παλαιολιθικὴ ἑπτὰ ('Αριθ. 1, 8, 9, 12, 13, 15, 20). Σὲ τέσσερες ἄλλες θέσεις ('Αριθ. 3, 11, 14, 18) παρατηρεῖται συνέχεια ἀπὸ τὴ Μέση στὴ Νεώτερη, μία ('Αριθ. 39) ἴσως ἀνήκει στὴν μεταβατικὴ περίοδο ἀπὸ τὴ Νεώτερη Παλαιολιθικὴ στὴν Νεολιθικὴ, γιὰ 14 ἄλλες ('Αριθ. 23 - 36) τὰ στρωματογραφικὰ στοιχεῖα εἶναι ἐλλιπῆ καὶ δὲν γνωρίζομε πόσες καὶ ποιὲς ἀπ' αὐτὲς ἀνήκουν στὴν Παλαιολιθικὴ, Νεολιθικὴ ἢ στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες ὀκτώ ('Αριθ. 6, 16, 19, 21, 22, 37, 40, 43) χαρακτηρίζονται γενικὰ καὶ ἀόριστα σὰν «Παλαιολιθικὲς θέσεις»⁴.

gal History, 74 (Nov. (1965) 18-25. Τὸ 1924 ὁ Jardé ἔγραφε ὅτι στὴν Ἑλλάδα δὲν εἶχε βρεθῆ οὔτε ἓνα Παλαιολιθικὸ ἐργαλεῖο, καὶ ὁ Sauter τὸ 1947 σημείωνε ὅτι ἡ κατάσταση δὲν εἶχε μεταβληθῆ, ἀν καὶ πρέπει νὰ γνωρίζε τὰ εὐρήματα τοῦ Stampfuss τὸ 1941 στὸ σπήλαιο Σειντί. Πρωτοπόρος πάντως στάθηκε στὴ συστηματικὴ ἔρευνα Παλαιολιθικῶν θέσεων στὴ Θεσσαλία ὁ Milojcic (1958 κ.ἐξ.).

1. Ἐνῶ γιὰ τὴ Θεσσαλία ἔχει γίνει τελικὴ δημοσίευση ἀπὸ τὸν Milojcic καὶ τοὺς συνεργάτες του σὲ δύο τόμους: (1) Milojcic, V. - Boessneck, J. - Hopf, M.: *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien I. Das präkeramische Neolithikum sowie die Tier- und Pflanzenreste* (Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes, Band 2) Bonn, 1962. (2) Milojcic, V. - Boessneck, J. - Jung, D. - Schneider, H.: *Paläolithikum um Larissa in Thessalien* (Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes, I), Bonn 1965.

2. Βλ. παραπάνω, σελ. 108, ὑπόσ. 7 καὶ πρόσθεσε, Hammond, Epirus (1967) 289-290, Weinberg, C. A. H³ I: 1 (1970) 561-2, Θεοχάρης, Α. Θ. Π., 14-15 καὶ I. E. E., A (1971) 37-38, Δάκαρης, Cassopaia (1971) 18-23.

3. Βλ. κατάλογο παρακάτω, σελ. 136 καὶ χάρτη.

4. P. P. S., 30 (1964) 204, 32 (1966) 22, A. A. 19B (1964) 313. Τὸ Δεσπο-

Κοινό πάντως γνώρισμα όλων σχεδόν αὐτῶν τῶν θέσεων, πού βρίσκονται σέ κοιλάδες ἢ ὄρεινά λεκανοπέδια, εἶναι ἡ φύση καὶ σύσταση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ ἐρυθρόχρωμα (ἐρυθρογῆ)¹.

Τὰ πιὸ πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα προέρχονται ἀπὸ τὶς θέσεις πού βρίσκονται στὸ λεκανοπέδιο τῶν Ἰωαννίνων καὶ στὶς κοιλάδες Καλαμᾶ, Κωκυτοῦ καὶ Λούρου.

Ὅμως μόνο γιὰ δύο θέσεις τῆς περιοχῆς τοῦ Λούρου, τὸν Κοκκινόπηλο (ὕπαίθρια) καὶ τὸ Ἀσπροχάλικο (καταφύγιο) (Ἀριθ. 14, 3), ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἄρχισαν καὶ οἱ Παλαιολιθικὲς ἔρευνες στὴν Ἠπειρο, ἔχομε ἀσφαλῆ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ παρατηρήσεις χρήσιμες καὶ σημαντικὲς γιὰ τὴν Ἐποχὴ², ἐνῶ τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Καστρίτσα (σπήλαιο) (Ἀριθ. 12) εἶναι ἑλλιπῆ, καθὼς ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθῆ³.

Στὴν πρώτη θέση (Κοκκινόπηλο), δυτικὰ τοῦ Λούρου κοντὰ καὶ ἀπέναντι στὸ χωριὸ Ἅγιος Γεώργιος, οἱ γεωλόγοι διαπίστωσαν τρεῖς κύριες φάσεις ἀποθέσεως τοῦ ἐρυθροχρώματος, πού ἀντιστοιχοῦν σὲ τρεῖς κύριες ζώνες (Zones A, B, C) διακρινόμενες μεταξὺ τους ἀπὸ ἐλαφρὲς ἀλλαγὲς τοῦ χρώματος καὶ διακοπτόμενες ἀπὸ ἐνδιάμεσες διαβρωτικὲς ἀγνώστου διαρκείας. Ἡ κατώτερη ζώνη εἶχε βαθὺ κόκκινο χρῶμα, ἡ μεσαία κιτρινοκόκκινο καὶ ἡ ἀνώτερη καστανοκόκκινο⁴. Ἡ ἀπόθεση τοῦ ἐρυθροχρώματος τούτου, ἡ ἀκριβὴς προέλευση τοῦ ὁποῖου ἀγνοεῖται ἀκόμη⁵, φαίνεται, ἂν κριθῆ ἀπὸ σύγχρονα παράλληλα σὲ ἄλλες περιοχέ⁶, ὅτι ἔγινε πρὶν ἀπὸ 50.000 - 35.000 χρόνια περίπου, στὴ διάρκεια

τικὸ (43) θεωρεῖται «Παλαιολιθικὴ» θέση σύμφωνα μὲ πληροφορίες τοῦ καθηγητοῦ Σ. Δάκαρη.

1. Θέσεις μὲ ἐρυθρόχρωμα καὶ παλαιολιθικὰ εὐρήματα ἀναφέρονται καὶ ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Κέρκυρα, Σορδίνιας, *Κερκυραϊκὰ Χρονικά*, 11 (1965) 141-148, 14 (1968) 77-83, 15 (1969) 124-125 καὶ 129-130, *Balkan Studies*, 10 (1969) 393-424.

2. Βλ. κυρίως: *A. Δ.*, 20B (1965) 362-374, 21B (1966) 292-294, *P. P. S.*, 30 (1964) 209-244.

3. Higgs, *P. P. S.*, 33 (1967) 19-26.

4. Higgs, *A. Δ.*, 20B (1965) 364 καὶ Higgs - Tippet, *P. P. S.*, 30 (1964) 213-225.

5. Βλ. τὴ συζήτηση γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὶς συνθήκες ἀποθέσεως τοῦ ἐρυθροχρώματος, τοῦ γεωλόγου R. W. Hey στὰ *P. P. S.*, 30 (1964) 225-229, ὅπου ὑποστηρίζεται μὲ ἐπιφύλαξη ὅτι τὸ ἐρυθρόχρωμα τοῦ Κοκκινόπηλου καὶ γενικώτερα τῆς Ἠπείρου μεταφέρθηκε μὲ τὸ φύσημα τοῦ ἀνέμου στὴ σημερινή του θέση ἀπὸ κάποια ἄλλη περιοχὴ καὶ Higgs - Vita Finzi, *P. P. S.*, 32 (1966) 3-4, ὅπου ἀντίθετα ὑποστηρίζεται ἡ ντόπια προέλευση, ἀπὸ προσχώσεις ἢ ἀπὸ ἀσβεστολιθικὰ πετρώματα.

6. Στῆ Β. Κυρηναικὴ καὶ στὸ σπήλαιο Hava Fteah τῆς ἴδιας περιοχῆς, Βλ. Higgs, ἔ. ἀ. 225-229. Πρβ. καὶ τοῦ ἰδίου, *P. P. S.*, 27 (1961) 144-54 καὶ R. W. Hey, *Eiszeitler und Gegenwart*, 14 (1963) 117-84. Εἰδικώτερα γιὰ τὸ σπήλαιο

τοῦ πρώτου μεσοσταδίου τῆς τελευταίας, ὅπως λέγεται, Παγετώδους φάσεως (Würm I/II phase)¹. Τὸ βάθος της στὶς γνωστὲς θέσεις τῆς Ἠπείρου ποικίλλει ἀπὸ 5 μέχρι 50 μ.2.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολυάριθμα διάσπαρτα ἐπιφανειακά, κυρίως Μεσο-Παλαιολιθικά, λείψανα, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ μιλήσωμε παρακάτω³, σὲ δύο τοποθεσίες, ὅπου ἔγινε ἀνασκαφή, βρέθηκαν στὴν ἀρχικὴ τους θέση, (τοποθεσία β στὴ βάση τῆς ζώνης Β καὶ τοποθεσία α στὴ βάση τῆς ζώνης C τοῦ ἐρυθροχρώματος) 1300 περίπου λίθινα ἐργαλεῖα καὶ ἀσβεστολιθικά ἀπολεπίσματα⁴. Αὐτὰ διαπιστώθηκε ἀρχαιολογικά καὶ χρονολογήθηκε γεωλογικά ὅτι ἀνήκουν σὲ δύο λιθοτεχνίες τῆς Μέσης Παλαιολιθικῆς, ποὺ ἀνάγονται στὴν τεχνικὴ τῆς Λεβαλλο - Μουστερίας (Levallois - Mousterian) καὶ μποροῦν χρονολογικά νὰ ἀποδοθοῦν στὴ Μουστερία (Mousterian) παράδοσῃ⁵.

Ἐντονος τοπικὸς χαρακτήρας τῆς λιθοτεχνίας τοῦ Κοκκινόπηλου, ποὺ, ἂν καὶ προσφέρει στοιχεῖα γιὰ σύγκριση μὲ τὶς λιθοτεχνίες τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης (διπρόσωπες φυλλόσχημες αἰχμές) καὶ τῆς Ἀνατολῆς (ἐργαλεῖα τεχνικῆς Λεβαλλοῦ καὶ μίᾳ μικρῇ διπρόσωπῃ ἀξίνῃ ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ συλλογὴ), διατηρεῖ ὅμως τὴν ἰδιομορφία της καὶ δὲν βρῖσκει ἀκριβῆ παράλληλα οὔτε φαίνεται νὰ ἔχη συγγένεια μὲ αὐτές, οὔτε

Haua Fteah, βλ. C. B. McBurney, *The Stone Age of Northern Africa* (London, 1960).

1. R. W. Hey, ἔ. ἀ., Weinberg, *C. A. H.*³ I : 1 (1970), 562, Θεοχάρης, *A. Θ. Π.*, 14, ὁ ἴδιος *I. E. E. A* (1971) 32.

2. *P. P. S.*, 2 (1966) 32, 6.

3. Ὁ Higgs στὴν προκαταρκτικὴ του ἔκθεσι [A. Δ., 20B (1965) 364] ἀναφέρει «χιλιάδες Μεσοπαλαιολιθικά ἐργαλεῖα» (thousands of Palaeolithic artefacts were observed on the surface). Πρβ. ὅμως τὴν ἐπίσης προκαταρκτικὴ, ἀλλὰ προσεγμένη καὶ διεξοδικὴ μελέτη, κατάταξη καὶ χρονολόγησή τους ἀπὸ τὸν P. Mellars στὰ *P. P. S.*, 30 (1964) 229-244, ὅπου μνημονεύονται μὲν περισσότερα ἀπὸ 1068 ἐργαλεῖα, ἀλλὰ σημειώνεται ἡ ὑπαρξὴ μεταξὺ αὐτῶν καὶ μερικῶν (ὀλίγων) τῆς Νεώτερης Παλαιολιθικῆς.

4. Higgs, *P. P. S.*, 30 (1964) 215, 217 [Site β : 800 ἐργαλεῖα, Site α : 500 ἐργαλεῖα. Ὁ ἴδιος ἄλλοῦ (*P. P. S.*, 32 (1966) 22 ἀναφέρει 5000 ἐργαλεῖα ἀπὸ τὴν θέση α]. Βλ. ἐπίσης καὶ Θεοχάρης, *I. E. E.*, A' (1971) 38, ὅπου παραλείπονται τὰ 500 ἐργαλεῖα τῆς θέσεως α. Ἡ ζώνη Α τοῦ ἐρυθροχρώματος δὲν περιεῖχε τίποτε, ἐνῶ στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς C βρέθηκε μίᾳ ὁμάδα ἀπὸ γωνιώδεις πέτρες (Higgs, ἔ. ἀ., 219).

5. Higgs, ἔ. ἀ., 219. Ὁ ἴδιος στὴν ἔκθεσή του τοῦ 1965 εἶχε χρονολογήσει τὰ 500 ἐργαλεῖα τῆς τοποθεσίας α στὴν Νεώτερη Παλαιολιθικὴ, τονίζοντας ὅμως ὅτι περισσότερη μελέτη καὶ πιὸ ἀκριβὴς χρονολόγησι τῶν εὐρημάτων ἦταν ἀπαραίτητη. Πρβ. ἐπίσης ὅμοιες λιθοτεχνίες ἀπὸ τὴ Δ. Πελοπόννησο, A. Leroi - Gourhan, J. et N. Chavaillon «Paléolithique du Péloponnèse», *Bull. préhist. fr. LX* (1963) 264 καὶ παραλλαγές τους ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, Θεοχάρης, *A. Θ. Π.*, 19.

μέ εκείνες τής Δύσεως ή τής Βορείου 'Αφρικής, τονίζεται από τόν Higgs, ό όποιος προτιμά νά τήν όνομάζει, από τόν τόπο, «Kokkinopilos industry». Αύτή ή λιθοτεχνία, σύμφωνα μέ τά προσωρινά γεωλογικά δεδομένα, πρέπει νά σχηματίστηκε ένωρίτερα από 35.000 χρόνια από σήμερα¹.

Στήν δεύτερη θέση ('Ασπροχάλικο) πού βρίσκεται στή δεξιά όχθη του Λούρου και περίπου 3,5 χλμ. βορείως του Κοκκινόπηλου, έγιναν περιωρισμένης έκτάσεως άνασκαφές τό 1964 και 1965 και βρέθηκαν συνολικά περισσότερα από 75.000 Παλαιολιθικά έργαλεϊα².

'Εκείνο πού έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι, όπως και στον Κοκκινόπηλο, τά έργαλεϊα αυτά βρέθηκαν και έδω στήν αρχική τους θέση, σε τέσσερα προσεκτικά έρευνημένα, διαδοχικά και άδιατάρακτα, γεωλογικά στρώματα, πού βρίσκονται κάτω από τά νεώτερα κεραμεικά στρώματα και άνήκουν σε τέσσερες αντίστοιχες, διαφορετικές χρονολογικά και τυπολογικά, λιθοτεχνίες³.

'Απ' αυτές, όπως θα δοϋμε άμέσως παρακάτω, οι δύο (κατώτερα στρώματα) άνήκουν στήν Μέση και οι άλλες δύο (άνώτερα στρώματα) στήν Νεώτερη Παλαιολιθική⁴.

Εϊδικώτερα, ή παλαιότερη, πού φυσικά είναι εκείνη πού βρέθηκε στο κατώτερο γεωλογικό στρώμα, χρώματος έρυθρωπού - κίτρινου, είναι όμοια μέ τήν Λεβαλλο - Μουστέρια του Κοκκινόπηλου, τής Θεσσαλίας (όχθες Πηνειού), τής Δ. Πελοποννήσου («Σειρά Ι») και τής Β. 'Αφρικής (Κυρηναική)⁵.

Ραδιοχρονολόγηση δειγμάτων από τή βάση του στρώματος αυτού έδωσε άπόλυτη χρονολογία μεγαλύτερη από 39.000 χρόνια από σήμερα, πού είναι και ή άρχαιότερη γνωστής πολιτιστικής φάσεως, ως τώρα, από τήν 'Ελλάδα⁶.

1. *P. P. S.*, 30 (1964) 219.

2. Higgs, *Antiquity*, 40 (1966) 55-56, Higgs και Vita-Finzi, *P. P. S.*, 32 (1966), 10 (= 14.000 μετρημένα και σχεδιασμένα). Βλ. επίσης, *A. Δ.*, 20B (1965) 370 (= 35000 έργαλεϊα), 374 (= «ίσως περιέχει πάνω από 1 έκατομ. έργαλεϊα»), 21B (1966) 292 (= 20000 έργαλεϊα).

3. *A. Δ.*, 20 (1965) 368-374, plan 7, 21B (1966) 292-294, plans 1-2, *P. P. S.*, ξ, ά., figs. 7-8.

4. *A. Δ.*, 21B (1966) 292, *P. P. S.*, ξ. ά. 21-23, *Antiquity*, ξ. ά., Δάκαρης, *Cassopala*, (1971) 19.

5. Higgs, *A. Δ.*, 20B (1965) 372-3, *P. P. S.*, ξ. ά., σσ. 23-24 και ύποσ. 'Επίσης Θεοχάρης, *A. Θ. Π.*, 19, και Weinberg, *C. A. H.*³ I: 1 (1970) 561, ό όποιος, συγχέων, όπως φαίνεται, τά δεδομένα του Higgs, άναφέρει όμοιότητες και μέ τήν Λεβαλλο - Μουστέρια τής 'Ανατολής, ενώ μέ τήν 'Ανατολή έχει όμοιότητες ή έπομένη Μικρο - Μουστέρια λιθοτεχνία του 'Ασπροχάλικου, βλ. παρακάτω σελ. 113, ύποσ. 1.

6. Higgs, *A. Δ.*, 21B (1966) 292-293, *P. P. S.*, 32 (1966) 20 και *J. H. S. Re-*

Ἡ δευτέρα λιθοτεχνία, πού βρέθηκε στὸ ἐπόμενο, χρώματος κιτρι-νέρουθρου, στρώμα, περιλαμβάνει πολλά, ἀλλὰ ἀκατέργαστα ἐργαλεῖα τοῦ τύπου τῆς Μικρο - Μουστέριας¹.

Ἡ τρίτη, πού βρέθηκε ἀκόμη ψηλότερα, σ' ἓνα τρίτο ξεχωριστὸ στρώμα κίτρινου χρώματος, περιέχει κυρίως στομαωμένες λεπίδες (Backed blades) τοῦ τύπου Γκραβέττιας (Gravettian industry) καὶ ἔχει ραδιοχρονολογηθῆ στα $26.100 \pm 900 - 800$ χρόνια ἀπὸ σήμερα².

Ἡ τέταρτη καὶ τελευταία λιθοτεχνία, στὸ τέταρτο, ἀνώτερο κιτρι-νόμαυρου χρώματος, στρώμα, περιλαμβάνει μικρολιθικὰ γεωμετρικοῦ σχήματος ἐργαλεῖα καὶ μοιάζει πολὺ μὲ τὴν σύγχρονη λιθοτεχνία ἀπὸ τὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ σπήλαιου Ρομανέλλι στὴν Ν. Ἰταλία, γιὰ τὴν ὁποία ἔχομε ραδιοχρονολόγηση γύρω στα 12.000 χρόνια ἀπὸ σήμερα³, καὶ λιγώτερο μὲ ἐκείνη ἀπὸ τὸ σπήλαιο Σεϊντί τῆς Βοιωτίας⁴.

Ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις αὐτές, πού εἶναι πολὺτιμες γιὰ τὴ γενικώ-τερη χρονολόγηση τῆς σειρᾶς καὶ τὴ διάκριση πολιτιστικῶν φάσεων καὶ τεχνικῶν βαθμίδων, συμπεραίνομε — πάντα μὲ κάποια ἐπιφύλαξη — ὅτι τὸ καταφύγιο Ἀσπροχάλικο κατοικήθηκε συνέχεια ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Μεσο - Παλαιολιθικῆς ὡς τὸ τέλος τῆς Νεο - Παλαιολιθικῆς⁵, πρᾶγμα πού τὸ κατατάσσει ἀνάμεσα στὶς πιδὲ ἐνδιαφέρουσες Παλαιολιθικὲς θέ-σεις τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Εὐρώπης γενικώτερα.

Ἡ τρίτη θέση (σπήλαιο Καστρίτσας), νοτίως τῆς λίμνης τῶν Ἰωαν-νίνων, ὅπως εἶπαμε καὶ παραπάνω⁶, δὲν ἔχει πλήρως ἀνασκαφῆ. Τὸ σπήλαιο, πού στὴ σημερινή του μορφή καὶ ἔκταση ἀντιπροσωπεύει μι-κρὸ μόνο μέρος τοῦ ἄλλοτε πολὺ μεγαλύτερου, φαίνεται ὅτι ἦταν γεμά-το, σχεδὸν ὡς τὴν ὄροφὴ του, μὲ διαδοχικὰ στρώματα τῆς Νεώτερης (Προχωρημένης) Παλαιολιθικῆς. Τὸ βάθος αὐτῶν τῶν στρωμάτων πλη-σίαζε τὰ 9 - 10 μ. ἀπὸ τὸ ἀνώτερο, πού χρονολογεῖται μεταξὺ 11.400 -

ports (1965-66) 13, Weinberg, ἔ. ἀ. καὶ Θεοχάρης, *I. E. E.*, A' (1971) 38, ὅπου προτιμᾶται ἡ χρονολογία 37.900 π.Χ. (= 39.900 πρὶν ἀπὸ σήμερα).

1. Higgs, *A. A.*, 20B (1965) 372, *P. P. S.*, 32 (1966) 21-23, ὅπου ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι λιθοτεχνία Μικρο - Μουστέριας δὲν βρέθηκε στὸν Κοκκινόπηλο. Βλ. ἐπί-σης Weinberg, *C. A. H.*³, I: 1 (1970) 561 καὶ Δάκαρης, *Cassopaia* (1971) 19.

2. Higgs, *A. A.*, 21B (1966) 292, *P. P. S.*, 32 (1966), 13, ὅπου λέγεται ὅτι ἡ λιθοτεχνία Γκραβέττια τοῦ Ἀσπροχάλικου εἶναι σχεδὸν σίγουρα παλαιότερη ἐκεί-νης τῆς Δ. Εὐρώπης. Βλ. ἐπίσης, Weinberg, ἔ. ἀ.

3. Σὲ μιὰ ψυχρὴ φάση πρὸς τὸ τέλος τῆς τελευταίας Παγετωνικῆς περιόδου, *A. A.*, 20B (1965) 371, *P. P. S.*, ἔ. ἀ., σ. 25.

4. Higgs, ἔ. ἀ.

5. Higgs, *A. A.*, 20B (1965) 370-1.

6. Βλ. σελ. 110.

9.000 π. Χ.1, και περιείχαν πολλά λίθινα και οστέινα εργαλεία².

Χαμηλότερα απ' αυτά τα στρώματα βρέθηκε μια σειρά επιχώσεων, σχηματισμένων από τα νερά της Λίμνης, που κατέκλυσαν με το ανέβασμα της στάθμης τους το σπήλαιο και στή συνέχεια αποσύρθηκαν. Η τελευταία και ανώτερη απ' αυτές τις επιχώσεις χρονολογείται γύρω στο 22.000 π.Χ. Έργαλεία της Νεώτερης Παλαιολιθικής βρέθηκαν πολλά και σ' αυτές τις επιχώσεις. Η χρονολογία των λιθοτεχνικών στρωμάτων, που είναι παλαιότερα από την τελευταία - ανώτερη επίχωση, δεν είναι ακόμη γνωστή³.

Έντελως ανερέυνητο παραμένει μέχρι τώρα το έσωτερικό του σημερινού σπηλαίου⁴. Έτσι δεν γνωρίζουμε τίποτε για τη φύση και διαδοχή των στρωμάτων καθώς και για τα τυχόν υπάρχοντα εργαλεία, τα οποία όμως δεν πρέπει να είναι διαφορετικά από εκείνα που βρέθηκαν ως τώρα σ' αυτή τη θέση.

Απ' όλες τις άλλες γνωστές Παλαιολιθικές θέσεις της Ήπειρου, έχουμε μόνο επιφανειακά εύρηματα, που δεν έχουν μελετηθεί ακόμη από τους ειδικούς⁵.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Τα πολυάριθμα — ακριβής αριθμός δεν είναι για την ώρα γνωστός — Παλαιολιθικά εύρηματα της Ήπειρου, διακρίνονται σε τρεις βασικές κατηγορίες: (1) Λίθινα και οστέινα εργαλεία (2) Απολιθωμένα οστά ζώων και (3) Λείψανα τροφών⁶.

1α Λίθινα Έργαλεία

Για τα λίθινα εργαλεία, τα οποία είναι μοναδικά από απόψεως ποιότητας, τέχνης και διατηρήσεως⁷, και περισσότερα σε σύγκριση με

1. Higgs, *A. Δ.*, 22B (1967) 350, 23B (1968) 296-298, *P. P. S.*, 33 (1967) 19-26.

2. Έ. ζ. Μικρολιθικά γεωμετρικού τύπου εργαλεία, που υπάρχουν στα ανώτερα στρώματα του Άσπροχάλικου, απουσιάζουν από τα ίδια στρώματα της Καστρίτσας.

3. *A. Δ.*, 22B (1967) 350 και 23B (1968) 296.

4. *P. P. S.*, 33 (1967) 26.

5. Τα εύρηματα, π.χ. από την περιοχή κοιλάδος Κωκυτού, Καλαμά, και τους λόφους γύρω από τα Ίωάννινα. Βλ. κατάλογο θέσεων και εύρημάτων παρακάτω, σελ. 136

6. Λίθινα εργαλεία έχουν βρεθεί σχεδόν σ' όλες τις θέσεις, ενώ οστέινα καθώς και οστά ζώων και λείψανα τροφών σε ελάχιστες, βλ. κατάλογο παρακάτω, σελ. 136

7. Higgs, *A. Δ.*, 18 (1963) 158.

ὅλα τὰ ἄλλα εἶδη εὐρημάτων, λίγες παρατηρήσεις θὰ γίνουν ἐδῶ βασι-
σμένες πάντοτε στὶς προσωρινές ἐκθέσεις καὶ μελέτες τῶν ἀνασκαφῶν
καὶ εἰδικῶν μελετητῶν, οἱ ὅποιοι περιγράφουν καὶ εἰκονίζουν πολλὰ
ἀπ' αὐτά.

Ἀπὸ ὅ,τι ἔχει λεχθῆ ὡς τώρα γιὰ τὶς 3-4 προσεκτικώτερα ἐ-
ρευνημένες θέσεις, ἔχει γίνεи ἀντιληπτό ὅτι, παρὰ τὴν ὁμοιογένεια τοῦ
ὕλικου καὶ τὴ γενικὴ τεχνικὴ ὁμοιομορφία, στὰ λίθινα ἐργαλεῖα τῆς Ἠ-
πείρου, ποὺ εἶναι καμωμένα ἀπὸ πυριτόλιθο διαφορετικῶν ἀποχρώσεων
(λευκό, καστανοκόκκινο), συνήθως πολὺ ὀξειδωμένο¹, διακρίνεται κάτι
παλαιότερο καὶ κάτι νεώτερο.

Χρονολογικὰ τὰ παλαιότερα τοποθετοῦνται στὴ Μέση Παλαιολιθικὴ
(τεχνικὴ Μουστέριας, Λεβαλλο-Μουστέριας καὶ Μικρο-Μουστέριας)
ἐνῶ τὰ νεώτερα (τεχνικὴ Γκραβέττιας, μικρολιθικὰ γεωμετρικοῦ τύπου
ἐργαλεῖα) δὲν ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τῆς Νεώτερης Παλαιολιθικῆς².

Σὲ μιὰ τρίτη ομάδα μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν ὅλα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα
πιθανῶς ἀνήκουν στὸ μεταβατικὸ στάδιο μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν περιόδων.

Ἀναλυτικώτερα ἡ Μέση Παλαιολιθικὴ περιλαμβάνει: [Εἰκ.
1-2].

1. Ξέστρα (Scrapers ἢ Racloirs), ποὺ ἀποτελοῦν τὸν συχνότερο
καὶ χαρακτηριστικώτερο τύπο ἐργαλείου³. Τὰ ἀπλᾶ ἢ πλευρικὰ (Sim-
ple racloirs ἢ Side-scrapers) εἶναι τὰ περισσότερα μὲ ράχη πλατεῖα καὶ
ἐπίπεδη (straight) ἢ κυρτὴ (convex) ἢ κοίλη (concave) ἀντιπροσωπεύ-
ονται μὲ 17, 69 καὶ 10 παραδείγματα ἀντιστοίχως στὰ ἐπιφανειακὰ εὐ-
ρήματα τοῦ Κοκκινόπηλου⁴ καὶ δὲν ἀπουσιάζουν καὶ ἀπὸ τὶς Μουστέ-
ριες καὶ Μικρο-Μουστέριας λιθοτεχνίες τοῦ Ἀσπροχάλικου⁵, Μόρφι καὶ
Καρβουνάρι⁶.

Συχνὴ εἶναι ἐπίσης ἡ παρουσία, στὶς δύο πρῶτες τοποθεσίες, ξέ-
στρων σχήματος D (D-scrapers)⁷. Ἀντίθετα ξέστρα μὲ λεπτὴ ράχη
(Thinned back type) ἢ μὲ τὰ ἄκρα κολοβωμένα (Truncated) ἢ τοῦ ἐγκαρ-
σίου τύπου (Transverse type) ἢ τοῦ τύπου ποὺ εἶναι γνωστὸς μὲ τὸν ὄρο
«End-scrapers», ἂν καὶ ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέροντα, εἶναι σπάνια, ἀντι-

1. Βλ. π.χ. Κοκκινόπηλο, *P. P. S.*, 30 (1964) 217, *A. A.*, 18B (1963) 155.

2. Ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ μιὰ περίπτωση (Ραχούλι), ὅπου λέγεται ὅτι ὑπάρχει συ-
νέχεια ἀπὸ τὴ Νεώτερη Παλαιολιθικὴ στὴ Νεολιθικὴ, Δάκαρης, *Θεσπρωτία* (1972) 45.

3. Πρβ. Θεσσαλία, *A. O. II.*, 19, 22.

4. Mellars, *P. P. S.*, 30 (1964) 230, Higgs, 20B (1965) 364, plan 2:6.

5. Higgs, *A. A.*, 20 (1965) 373, plan 11, *P. P. S.*, 32 (1966) 20, figs. 12:88,
89, 13:95, Weinberg, *C. A. H.*³ I:1 (1970) 561.

6. Higgs, *P. P. S.*, 32 (1966) 4 κ.έ., Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, (1972) 45.

7. Ἔ.ά., *A. A.*, plans 2:7 καὶ 11.

προσωπευόμενα στην συλλογή από τὰ ἐπιφανειακά εὐρήματα τοῦ Κοκκινόπηλου με 1, 2, 12 καὶ 2 παραδείγματα ἀντιστοιχῶς¹.

Ἐκ τῶν διπλῶν ξέστρα (Double racloirs) στὸν Κοκκινόπηλο συχνότερος εἶναι ὁ τύπος με συγκλίνουσες πλευρές, ποὺ μοιάζει με αἰχμη (Convergent racloir). Ἀντιπροσωπεύεται με 21 παραδείγματα καὶ ἀνάγεται ἀσφαλῶς στὴ Μουστέρια. Λιγότερα εἶναι τὰ ἀπλῆς μορφῆς διπλῶν ξέστρα (Double racloirs, 13 παραδείγματα), ἐνῶ σπανιώτατος ὁ τύπος τοῦ διπλοῦ λοξοῦ ξέστρου (Déjeté ἢ Oblique racloirs, 4 μόνο δείγματα), ποὺ γίνεται ἀπὸ φολίδες τεχνικῆς Λεβαλλουά².

Δύο ἄλλοι τύποι ξέστρων, ὁ ὀρθογώνιος (Right - angled scraper) καὶ ὁ γνωστὸς με τὸν ὄρο «Limace» ἀντιπροσωπεύονται ὁ καθένας με ἓνα μόνο παράδειγμα³.

2. Αἰχμηὲς καὶ αἰχμηρὰ ἔργαλεῖα (Points and Pointed implements) βρίσκονται ἐπίσης, στὸν ἀπλό τους τύπο, συχνὰ στὶς Λεβαλλο - Μουστέριας λιθοτεχνίες τοῦ Κοκκινόπηλου καὶ Ἀσπροχάλικου καὶ στὴν Ἁγία Ἐλένη Ἰωαννίνων⁴. Στὴ συλλογὴ τοῦ Κοκκινόπηλου οἱ αἰχμηὲς καὶ τὰ αἰχμηρὰ ἔργαλεῖα διακρίνονται σέ: τεχνικῆς Λεβαλλουά (Levallois points, 6), ξαναδουλεμένης τεχνικῆς Λεβαλλουά (Retouched Levallois points, 2), αἰχμηὲς ψευδο - Λεβαλλουά (Pseudo - Levalloisian points, 14) καὶ Μουστέριας (Mousterian points, 10)⁵.

Ἄξιοσημείωτο ὅμως καὶ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι δὲν λείπουν καὶ οἱ διπρόσωπες φυλλόσχημες (Bifacial leaf - shaped), ποὺ ἀντιπροσωπεύονται με παραδείγματα ἐλάχιστα, ὡς τώρα, ἀλλὰ χαρακτηριστικά. Συνολικὰ ἀναφέρονται καὶ εἰκονίζονται ὀκτώ (8) ἀπὸ

1. Mellars, ἔ. ἀ., σ. 230, 232. Βλ. ἐπίσης Higgs, *P. P. S.*, 32 (1966) 20, fig. 13 : 94 (end - scraper ἀπὸ τὸ Ἀσπροχάλικο).

2. Mellars, ἔ. ἀ., σ. 230-234, Figs. 18-25 (Convergent : nos 9, 10, 15, 40, 112, 118b, Double : nos 21, 22, 44, 66, 67, 74, 144, «Déjeté» no 50). Πρβ. Θεοχάρη, *A. Θ. II.*, 22-24, εἰκ. 5 : 2, 6-7, 8 (1-2) καὶ 9.

3. Mellars, ἔ. ἀ., σ. 234, figs 20 : 53 καὶ 18 : 16. Γιά τὸν ὀρθογώνιο πρβ. τύπους τοῦ Jabrud, Rust, A. *Die Höhlenfunde von Jabrud*, 1950. Ὁμοιο ξέστρο - μὴ εἰκονιζόμενο - καθὼς καὶ ἓνα ἢ δύο τοῦ τύπου «limace» βρέθηκαν στὰ «νεώτερα εὐρήματα» τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τὸν Θεοχάρη, *A. Θ. II.*, ἔ. ἀ., σελ. 24. Παραδείγματα τοῦ τύπου «limace» ἀναφέρει καὶ εἰκονίζει ἐπίσης ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας καὶ ὁ Milojsic, *Paläolithikum* κ.λ.π. (1965) 26, Taf 13 : 11 καὶ 22 : 11.

4. Higgs, *A. A.*, 20B (1965) 364, plan 2 : 3-5, Mellars, *P. P. S.*, 30 (1964) 230 κ.ἐξ. *A. A.*, 20B (1965) 373, 19B (1964) 313, πίν. 352β (οἱ δύο πρῶτες ἄνω).

5. Mellars, ἔ. ἀ. καὶ σελ. 233-4, ὅπου κατατάσσονται σὲ τρεῖς (A, B, C) τύπους καὶ εἰκονίζονται στὶς figs. 18-24. Ἄξιζε νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ «ψευδο - Λεβαλλουά» εἶναι οἱ συχνότερες, ὅπως καὶ στὴ συλλογὴ τῶν «Νεωτέρων Εὐρημάτων» τοῦ Θεοχάρη ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας, βλ. *A. Θ. II.*, 22.

τὸν Κοκκινόπηλο¹, μία (1) ἀπὸ τὸ Μόρφι² καὶ ἄλλη μία (1) — ἀμφίβολη — ἀπὸ τὰ Πράμαντα³, ἐνῶ ἀπουσιάζουν ἐντελῶς ἀπὸ τὰ Μεσο-Παλαιολιθικὰ ἐργαλεῖα τοῦ Ἀσπροχάλικου⁴. Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς τοῦ Κοκκινόπηλου θυμίζουσι ὅμοιες ἀπὸ τῆ Θεσσαλίας τοῦ τέλους τῆς Μέσης Παλαιολιθικῆς⁵.

3. Πυρῆνες (Cores), ποὺ δὲν εἶναι ἀσυνήθιστος τύπος ἐργαλείου, βρέθηκαν στὶς Λεβαλλο - Μουστέρειες λιθοτεχνίες τοῦ Κοκκινόπηλου, Μόρφι, Καρβουνάρι, καὶ Ἀσπροχάλικου⁶, στὴ Μικρο - Μουστέρια τοῦ Ἀσπροχάλικου⁷ καὶ στὶς θέσεις Θεσπρωτικὸν - Ριζοβοῦνι, Πράμαντα καὶ Ἄνω Καλεντίνης⁸.

Ἄν καὶ τὸ σχῆμα σὲ πολλὰ παραδείγματα δὲν εἶναι βέβαιον⁹, ὅμως ἀπὸ τῆ μελέτη τῶν πυρῆνων τοῦ Κοκκινόπηλου (ἐπιφανειακὰ εὐρήματα) τοῦ Mellars¹⁰, ὁ ὁποῖος εἰκονίζει τυπικὰ δείγματα αὐτῶν καὶ τοὺς κατατάσσει ἀνάλογα μὲ τὶς προπαρασκευαστικὰς κρούσεις ἐπεξεργασίας σὲ τρεῖς βασικοὺς τύπους, μαθαίνομε ὅτι ὑπάρχουν πυρῆνες (α) δισκοειδεῖς ἢ χελωνοειδεῖς (Discoid or Tortoise: Type A), (β) ἀπλοποιημένοι δισκοειδοῦς τύπου (Simpler versions of the disc type: Type B) (γ) πρισματικοὶ (Prismatic: Type C) καὶ (δ) ἰδιομόρφου ἢ ἀκαθορίστου σχήματος (Unclassified). Στὴν τελευταία αὐτῆ κατηγορία μποροῦν νὰ ὑπαχθοῦν καὶ λίγα παραδείγματα σφαιρικοῦ σχήματος (Globular) καὶ τοῦ λεγομένου τύπου «Clactonian».

Οἱ περισσότεροι πυρῆνες εἶναι δισκοειδεῖς καὶ χελωνοειδεῖς¹¹ — οἱ

1. Δάκινας, *A. A.*, 18B (1963) 155, Σχέδ. 5 : 8, Higgs, - Mellars, *P. P. S.*, 30 (1964) 217, Fig. 12 : i, j, 234, Fig. 21 : 56-60.

2. Higgs, *A. A.*, 20B (1965) 364, plan 4 : 24, *P. P. S.*, 32 (1966) 4, Fig. 3 : 4.

3. Higgs, *P. P. S.*, 30B (1964) 204, Fig. 3 : A5.

4. Higgs, *A. A.*, 20B (1955) 373 καὶ *P. P. S.*, 32 (1966) 21.

5. Higgs, *P. P. S.*, 30B (1964) 218, Fig. 12 : i, j (site β), 239, Fig. 21 : 56-60. Πρβ. Θεοχάρης, *A. Θ. Π.*, 25, 29, εικ. 13 : 1. Ὁ Higgs θεωρεῖ τὶς διπρόσωπες φυλλόσχημες αἰχμές ὡς ἄν στοιχεῖο συγγενείας τῆς Μεσο - Παλαιολιθικῆς λιθοτεχνίας τοῦ Κοκκινόπηλου μὲ τὴν Κεντρο - Εὐρωπαϊκὴ Μουστέρια, ἔ. ἀ., σελ. 219.

6. Higgs, *A. A.*, 20B (1965) 364, 373, *P. P. S.*, 30 (1964) 217, fig. 12 : f, g (Site β), καὶ 230, 235, figs 24-25 (Surface finds), *P. P. S.*, 32 (1966) 4, 21 καὶ fig. 4, Weinberg, *C. A. H.*⁸ I : 1 (1970) 561, fig. 43.

7. Higgs, 1966, καὶ Weinberg ἔ. ἀ.

8. Βλ. κατάλογο θέσεων καὶ εὐρημάτων, παρακάτω, σελ. 136

9. Κυρίως ἀπὸ τὶς τρεῖς τελευταῖες θέσεις, καθὼς οἱ πληροφορίες μας γι' αὐτὲς εἶναι ἐλλιπεῖς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ Κοκκινόπηλο καὶ τὸ Ἀσπροχάλικο ὅπου, ὅπως εἶπαμε, λείπουν ὀριστικὲς δημοσιεύσεις τῶν εὐρημάτων.

10. *P. P. S.*, 30 (1964) 230 καὶ 235, figs 24 : 124-38 (Type A), 25 : 139 (Type B), 25 : 140-143 (Type C).

11. Οἱ ὁποῖοι δείχνουν καθαρὰ τεχνικὴ Λεβαλλουά, δηλ. συγκεντρωτικὴ φορὰ

τελευταίοι διακρινόμενοι σέ μικρούς και μεγάλους — ακολουθούν οι άκαθορίστου σχήματος και οι άπλοποιημένοι δισκοειδοϋς τύπου, ένω οι πρισματικοί είναι οι λιγώτεροι και σπανιώτεροι¹.

4. Φολίδες (Flakes) κυρίως τεχνικής Λεβαλλουά βρέθηκαν πολλές στις Λεβαλλο - Μουστέριας λιθοτεχνίες του Κοκκινόπηλου, Άσπροχάλικου, Μόρφι και Σκάνδαλου².

Για εκείνες των δύο πρώτων θέσεων γνωρίζομε ότι βρέθηκαν πολύ όξειδωμένες, αλλά με γενικά καλά διατηρημένο το σχήμα τους³. Ό Mellars⁴ διακρίνει δύο βασικούς τύπους στη συλλογή του Κοκκινόπηλου: (α) τυπικές φολίδες Λεβαλλουά (typical Levallois), καμωμένες από πυρῆνες με προσεκτική άκτινωτή άπόκρουση, που θυμίζουν όμοιες από τη Θεσσαλία⁵ και (β) έπιμήκεις (Elongated) προερχόμενες από πυρῆνες με μακρόστενη άπόκρουση⁶.

Άναφέρονται επίσης και μερικές άλλες καμωμένες από άιχμηρούς (Levallois point category) ἢ δισκοειδεῖς πυρῆνες, καθώς και λίγες άκόμη, που διατηροϋν την έξωτερική φλούδα (cortex). Έκτός από αυτές, για ένα μεγάλο ποσοστό φολίδων του Κοκκινόπηλου και Άσπροχάλικου, άναφέρεται ότι δέν ήταν δυνατό να άναγνωρισθῆ τό άρχικό σχήμα τους, καθώς ἦσαν κατεστραμμένες και άχρηστες (waste flakes)⁷, ένω για τά παραδείγματα του Μόρφι και Σκάνδαλου λείπουν πληροφορίες για τό σχήμα και καμιά δέν εικονίζεται.

5. Λεπίδες (Blades) είναι σπάνιες, άντιπροσωπευόμενες από

των προπαρασκευαστικών κρούσεων. Πρβ. Θεσσαλία, Milojsic, *Paläolithikum* κ.λ.π. (1965) 35, Taf. 27: 3-5, 21: 7, 13: 12, 22: 12 και Θεοχάρης, *Α. Θ. ΙΙ.*, 22, εικ. 1: 1-3 και 1: 4.

1. Mellars, *ξ. ά.*, συνολικά άναφέρονται 105 δείγματα, από τά όποια 41 άνήκουν στον τύπο Α, 19 στον Τύπο Β, 14 στον Τύπο C και 31 είναι άκαθορίστου σχήματος. Στο σύνολο αυτό πρέπει να προστεθῆ και ένα άκόμη δείγμα από την θέση β που εικονίζεται στην fig. 12: f, g καθώς και οι δισκοειδεῖς και χελωνοειδεῖς (πόσοι;) από τό Μόρφι, Καρβουνάρι και Άσπροχάλικο.

2. Higgs, Mellars, *Α. Δ.* και *P. P. S.*, *ξ. ά.*, Weinberg, *C. A. H.*³ *ξ. ά.* και Δάκαρης, *Θεσπρωτία* (1972) 44 και σημειώσεις.

3. Higgs, *Α. Δ.*, 18B (1963) 159, 20B (1965) 373, *P. P. S.*, 30 (1964) 217, 234, 32 (1966) 20 κ.έ.

4. *P. P. S.*, 30 (1964) 230, 234-5, ό όποιος άναφέρει 140 δείγματα τῆς τεχνικής Λεβαλλουά και 600 άλλα, που είναι μεγαλύτερα περίπου από 3 εκ.

5. Βλ. Θεοχάρης, *Α. Θ. ΙΙ.* 22, πίν. Ι: 1, 3.

6. Mellars, *ξ. ά.* 234, figs 21: 61, 70, 22: 72-77, οι όποιες θυμίζουν όμοιες από τη Θεσσαλία, Θεοχάρης, *Α. Θ. ΙΙ.*, 25, Εικ. 14: 1-2. Πίν. Ι: 2 («Φολίδες λεπιδόσχημες» όνομάζονται από τον Θεοχάρη).

7. Higgs, *P. P. S.*, 30 (1964) 215, 32 (1966) 20 (= many thousands of waste flakes στη Μικρο - Μουστέρια λιθοτεχνία).

δύο μόνο δείγματα (Κοκκινόπηλος, Θέση Β)¹, κανονικοῦ ἐπιμήκους σχήματος καὶ μικροῦ πάχους, ἔχουν δὲ προέλθει, ὅπως καὶ οἱ ἐπιμήκεις φολίδες, ἀπὸ κατακόρυφη ἀπόκρουση πυρῆνων καὶ θυμίζουσαν τύπου τῆς Νεώτερης Παλαιολιθικῆς².

6. «Ἀξίνη» (Handaxe)³ διπρόσωπη, τῆς Μουστέριας τεχνικῆς, βρέθηκε μόνο μία, πρόσφατα σπασμένη, στὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα τοῦ Κοκκινόπηλου. Τὸ δημοσιεύμενο καὶ εἰκονιζόμενο τμήμα τῆς⁴ δείχνει ὅτι ἀνήκει σὲ μιὰ μᾶλλον χοντρή ἀξίνη. Εἶναι πολὺ ὀξειδωμένη (σὲ βᾶθος 3 χιλιοστομέτρων) καὶ προέρχεται ἀπὸ στρογγυλὸ πυρῆνα, σκούρου, κυανότερου πυριτόλιθου.

Χαρακτηρίζεται σὰν μοναδικὸ καὶ σημαντικὸ εὐρημα τῆς Μέσης Παλαιολιθικῆς λιθοτεχνίας τοῦ Κοκκινόπηλου⁵, θυμίζει δὲ στὸν Higgs ὅμοια δείγματα ἀπὸ τὶς Μουστέριες λιθοτεχνίες τῆς Ἀνατολῆς⁶.

7. Ἀνάμεικτα κομμάτια (Miscellaneous pieces) χαρακτηρίζονται 1-2 δείγματα ξαναδουλεμένων Λεβαλλουὰ φολιδων, ἀπὸ τὴ συλλογὴ ἐπιφανειακῶν εὐρημάτων τοῦ Κοκκινόπηλου, μιὰ ψευδο-Λεβαλλουὰζια αἰχμὴ καὶ μερικὰ ἄλλα εἰκονιζόμενα, ἐνδιαφέροντα καὶ μοναδικὰ στὸ σχῆμα καὶ ἐπεξεργασία ἐργαλεῖα⁷. Ἀξιοσημείωτη, ὅμως εἶναι ἡ ἀπουσία τυπικῶν ξαναδουλεμένων στομασμένων μαχαιριῶν (Retouched backed knives), ποὺ εἶναι συχνὰ στὶς Μουστέριες λιθοτεχνίες ἀξινῶν⁸, ἐνῶ ἀναφέρονται τουλάχιστον δέκα (10) ἀδούλευτα δείγματα τέτοιων μαχαιριῶν (Naturally backed knives)⁹.

Διαφορετικὰ καὶ στὴν κατασκευὴ (ἀπρόσεκτη συχνὰ προπαρασκευὴ τῆς ἐπιφανείας κρούσεως) καὶ στὸ μέγεθος (μικραίνουν οἱ διαστάσεις) καὶ συχνὰ στὸ σχῆμα ἀπὸ τὰ προηγούμενα εἶναι τὰ ἐργαλεῖα τῆς Νεώτερης Παλαιολιθικῆς, ἡ ὁποία περιλαμβάνει: [Εἰκ. 3].

1. Higgs, *P. P. S.*, 30 (1964) 218, Fig. 12a-b.

2. Πρβ. Mellars, *ἔ. ἀ.* 234 καὶ Figs 21 : 70, 22 : 74-77 (ἐπιφανειακὰ εὐρήματα τῆς ἴδιας θέσεως).

3. Προτιμῶ τὸν ὄρο «ἀξίνη» καὶ ὄχι «χειροπέλεκυς», γιὰ τὸ ἐργαλεῖο αὐτό, ἀκολουθώντας τὸν Τσουντα, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὸν δεύτερο ὄρο ξενικό. Βλ. Τσουντας, *Δ - Σ*, 307, ὑποσ. 1, καὶ Θεοχάρης *Α. Θ. ΙΙ.*, 14.

4. Higgs, *A. Δ.*, 20B (1965), 364, plan 3 καὶ Mellars *ἔ. ἀ.* 230, 234, Fig. 24 : 119.

5. Mellars, *ἔ. ἀ.* 234. Θεωρεῖται σὰν τὸ νοτιώτερο δείγμα τῆς Εὐρώπης, Higgs, *A. Δ.*, 18B (1963) 158.

6. Higgs, *P. P. S.*, 30 (1964) 219.

7. Mellars, *ἔ. ἀ.* Fig. 22 : 98-99, 111, 97, 104, 106, 108 καὶ 110.

8. Mellars, *ἔ. ἀ.*, 234.

9. *ἔ. ἀ.*, 230.

1. Σ τ ο μ ω μ έ ν ε ς Λ ε π ί δ ε ς (Backed blades), πού είναι ένας από τους χαρακτηριστικότερους τύπους έργαλείου τής Νεώτερης Παλαιολιθικής¹. Αναφέρονται και εικονίζονται πολλές από τον Κοκκινόπηλο², Καστρίτσα, Κατσιά - Ίωαννίνων, Κόνιτσα, (κοιλιάδα Κωκυτού;), Καρβουνάρι, Μόρφι και τήν Γκραβέττια λιθοτεχνία του Ίσπροχάλικου³. Διακρίνονται σε μεγάλες και μικρές, άδούλευτες και ξαναδουλευμένες, τó δέ σχήμα τους παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία⁴. Μερικές, πολύ μικρές, πού θά μπορούσαν νά χαρακτηρισθούν σαν κομμάτια λεπίδων και θυμίζουn όμοιες από τή Θεσσαλία⁵, φαίνεται νά ανήκουν σε μιá πολύ προχωρημένη φάση τής περιόδου (Advanced Palaeolithic).

2. Γ λ υ φ ί δ ε ς (Burins), πού είναι επίσης χαρακτηριστικός και συχνός τύπος έργαλείου στις λιθοτεχνίες των Νεο - Παλαιολιθικών θέσεων πού αναφέραμε παραπάνω. Διακρίνονται και αυτές σε μεγάλες και μικρές (Micro - burins) και έχουν διάφορα σχήματα⁶. Μερικές θυμίζουν όμοιες από τήν Θεσσαλία, όπου για τήν ώρα, είναι έξαιρετικά σπάνιες⁷.

3. Π υ ρ ή ν ε ς (Cores), πού βρέθηκαν σχετικά λίγαι⁸ στη λιθοτεχνία τής προχωρημένης Νεο - Παλαιολιθικής (Advanced Palaeolithic) του σπηλαιού τής Καστρίτσας μόνο. Μερικοί από αυτούς είναι άκανόνιστου σχήματος (Irregular) και άλλοι λεπιδοειδείς πρισματικοί (Blade prismatic)⁹.

4. Φ ο λ ί δ ε ς (Flakes), επίσης λίγες, πού προέρχονται από τήν ΐ-

1. Ή κατασκευή λεπίδων και των υποπροϊόντων τους (στομωμένες λεπίδες, γλυφίδες, ξύστρες κ. ά.), είναι νέο στοιχείο πού διακρίνει τήν Νεώτερη από τήν Μέση Παλαιολιθική, πιστεύεται δέ ότι ανάγεται στη δραστηριότητα του Ήμφρονος ανθρώπου (Homo Sapiens). Βλ. για λεπτομερέστερη συζήτηση, Θεοχάρης, Α. Θ. ΙΙ. 15 και ύποσ. 16.

2. Higgs, Α. Α., 20B (1965) 364, plan 4 : 8-22.

3. Higgs, Α. Α., 22B (1967) 350, P. P. S., 32 (1966) 12, 22, Α. Α., 20B (1965) 368, 371, plan 4, 373, Table I, P. P. S., 30 (1964) 208, Δάκκαρης, Θεσπρωτία (1972) 45-46, Weinberg, έ. ά., 561.

4. Higgs, έ. ά. 1966, fig. 9 : 1, 3, 5, 7, 19, 24. Πρβ. Θεοχάρης, Α. Θ. ΙΙ., 27.

5. Weinberg, έ. ά., 561, fig. 43 : 3-6, Α. Θ. ΙΙ., 28, Είκ. 18.

6. Higgs, Α. Α., 20B (1965) 371, P. P. S., 32 (1966) 12 (Ίσπροχάλικο), 33 (1967) 21 (Καστρίτσα, όπου υπερτεροϋν οι γωνιώδεις γλυφίδες). Ή Higgs τις παραλληλίζει με όμοιες από τó Σεϊντί. "Αν και είναι, όπως είπαμε παραπάνω, νέος τύπος έργαλείου οι γλυφίδες, βρίσκονται όμως σε μερικές περιοχές και θέσεις (όπως π.χ. στον Κοκκινόπηλο) και στο τέλος τής Μέσης Παλαιολιθικής.

7. Πρβ. Θεοχάρης, Α. Θ. ΙΙ., 31, Είκ. 22 : 1-2, όπου ή άπουσία εξηγείται με τήν υπόθεση ότι χρησιμοποιούσαν για χάραξη συγγενή έργαλεία (λεπίδες, κ.λ.π.).

8. Τó ίδιο συμβαίνει και στη συλλογή Θεοχάρη από τή Θεσσαλία. Βλ. Α. Θ. ΙΙ., 26, Πίν. ΙΙΙ, Είκ. 15.

9. Higgs, P. P. S., 32 (1966), 22, 33 (1967) 21.

δια θέση καὶ λιθοτεχνία (Καστρίτσας). Αὐτὲς ὅμως οὔτε περιγράφονται οὔτε εἰκονίζονται¹.

5. Αἰχμὲς μὲ ράχη (Shouldered points), ποὺ δὲν εἶναι σπάνιες στὶς Νεο - Παλαιολιθικὲς λιθοτεχνίες τοῦ Ἀσπροχάλικου καὶ τῆς Καστρίτσας². Χρονικὰ ἀνάγονται στὴν τελευταία φάση τῆς ἐποχῆς (Advanced Palaeolithic) καὶ εἶναι ὅμοιες μὲ δείγματα ἀπὸ τὸ σπήλαιο τοῦ Σεϊντὶ στὴ Βοιωτία³.

6. Ξέστρα (Scrapers), ποὺ εἶναι πολυάριθμα στὶς Νεο - Παλαιολιθικὲς λιθοτεχνίες τῶν σπηλαίων Ἀσπροχάλικου, Καστρίτσας καὶ Κόνιτσας⁴, ἐνῶ μερικὰ ἀπὸ τὸν Κοκκινόπηλο χαρακτηρίζονται ὡς ξεστροειδῆ ἔργαλεῖα (Scraper-like tools)⁵. Διακρίνονται σὲ μικρὰ καὶ μεγάλα καὶ παρουσιάζουν πολυμορφία. Ἀπὸ τὴ συλλογὴ δὲν λείπουν καὶ τὰ γνωστὰ μὲ τὸν ὄρο «End-scrappers», ἀντιπροσωπευόμενα ἀπὸ δύο τουλάχιστον παραδείγματα⁶.

7. Μικρολιθικὰ «γεωμετρικὰ» ἔργαλεῖα (Geometric microliths), ὅπως ἰσοσκελῆ καὶ σκαληνὰ τρίγωνα (Isosceles and Scalene Triangles), ἡμισέληνα (Crescents), ἓνα μικρὸ τραπέζιο (Trapeze), περιφερειακὰ ξαναδουλεμένες μικρολιθικὲς λεπίδες (Peripherally retouched microlithic blades) «ὀπτεῖς» (Awls), αἰχμὲς (Points), μεγάλες καὶ μικρὲς γλυφίδες (Burins and Micro-burins) καὶ ξέστρα (Scrapers). Αὐτὰ βρέθηκαν στὸ ἀνώτατο στρώμα τοῦ Ἀσπροχάλικου⁷ καὶ ἀναφέρεται ὅτι ὑπάρχουν ὅμοια καὶ στὸ ἀκόμη ἀνερευνήτο σπήλαιο τῆς Κόνιτσας⁸, ἐνῶ ἀπουσιάζουν ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὶς λιθοτεχνίες τοῦ Κοκκινόπηλου⁹, καὶ τῆς Καστρίτσας¹⁰. Ἡ «γεωμετρικὴ» αὐτὴ λιθοτεχνία τοῦ Ἀσπροχάλικου, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω¹¹, ὅμοια σὲ πολλὰ στοιχεῖα μὲ ἐκείνη ποὺ βρέθηκε στὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ σπήλαιου Ρομανέλλι στὴν Κ. Ἰταλία, ἣ ὁποία ραδιοχρονολογήθηκε γύρω στὰ 12.000 χρόνια ἀπὸ

1. Higgs, ξ. ἀ., 1966, 22.

2. Higgs, A. Δ., 20B (1965) 371, 22B (1967) 350, P. P. S., 32 (1966) 22, 33 (1967) 21, fig. 12.

3. Higgs, ξ. ἀ., 1965, καὶ P. P. S., 33 (1967) 24, Δάκαρης, Cassopaia (1971) 19 (γύρω στὸ 9000 π.Χ.).

4. Higgs, A. Δ., 20B (1965) 371 καὶ P. P. S., 32 (1966), 22, 33 (1967) 21, Weinberg, ξ. ἀ.

5. Higgs, 1965, 364, plans 5-6.

6. Higgs, P. P. S., 32 (1966) 12, Fig. 9: 26-27.

7. Higgs, A. Δ., 20B (1965) 371, P. P. S., 32 (1966) 12, Fig. 9.

8. Higgs, ξ. ἀ. 1966, 22.

9. Higgs, ξ. ἀ., (Κοκκινόπηλος Site α).

10. Higgs, P. P. S., 33 (1967) 21.

11. Βλ. σελ. 113.

σήμερα¹. Ἐπειδὴ δὲ αὐτὰ τὰ ἐργαλεῖα εἶναι τὰ νεώτερα στὴν Παλαιολιθικὴ σειρὰ τῆς Ἠπείρου, συμπεραίνομε ὅτι τὸ τέλος τῆς Νεώτερης Παλαιολιθικῆς στὴν περιοχὴ συμπίπτει μὲ τὴν χρονολογία αὐτῆ².

Πρόβλημα ἀποτελεῖ ἡ, ὡς τώρα τουλάχιστον, ἀπουσία ἐνὸς ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ ἐργαλεῖα τῆς Νεώτερης Παλαιολιθικῆς, τῆς ξύστρας (Grattoir), πού στὴ Θεσσαλία καὶ στὴ Δ. Πελοπόννησο ἀντιπροσωπεύεται ἱκανοποιητικῶς³. Ἡ παράξενη αὐτὴ ἀπουσία ξυστρῶν στὴν Ἠπειρο μπορεῖ ἀπλούστατα νὰ εἶναι τυχαία καὶ νὰ ὀφείλεται στὴν ἔλλειψη ὀριστικῆς μελέτης τοῦ ὕλικου καὶ ὀλοκληρωμένης ἔρευνας παλαιολιθικῶν θέσεων, ἢ μποροῦμε ἴσως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀντὶ ξυστρῶν χρησιμοποιοῦσαν ἐργαλεῖα παράλληλης μορφῆς καὶ κατασκευῆς (π. χ. λεπίδες).

Ὅσο γιὰ ἐκεῖνα τὰ ἐργαλεῖα, πού, ἴσως, ἀνήκουν στὴν μετὰ-βασίαι ἀπὸ τὴ Μέση στὴν Νεώτερη Παλαιολιθικὴ καὶ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ βρέθηκαν σὲ θέσεις ὅπου παρατηρεῖται συνέχεια ἀπὸ τὴν πρώτη στὴν δεύτερη περίοδο (Ἀσπροχάλικο, Κοκκινόπηλος, Μόρφι καὶ Καρβουνάρι)⁴, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὀριστικὰ πόσα καὶ ποιά εἶναι αὐτά, ἀφοῦ τελικὴ δημοσίευση τῶν εὐρημάτων λείπει.

Ὅμως, μὲ σχετικὴ ἐπιφύλαξη, θὰ μποροῦσαν ἴσως, σύμφωνα μὲ τὰ προσωρινὰ στοιχεῖα πού ἔχομε, νὰ χρονολογηθοῦν στὴν περίοδο αὐτὴ ἡ λιθοτεχνία τῆς θέσεως α (Site α) τοῦ Κοκκινόπηλου⁵ καὶ λίγα ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα τῆς ἴδιας τοποθεσίας⁶.

Ἡ λιθοτεχνία τῆς θέσεως α, πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ἔντονη τάση γιὰ λεπτολιθισμό, περιλαμβάνει χαρακτηριστικούς τύπους ἐργαλείων τῆς Νεώτερης Παλαιολιθικῆς, ὅπως στομωμένες λεπίδες, γλυφίδες, μικρὰ ξέστρα καὶ ἐπιμήκεις πυρῆνες γιὰ λεπίδες⁷. Λεπίδες, ὁ-

1. Higgs, A. A., 20B (1965) 371, καὶ P. P. S., 32 (1966) 25 καὶ Weinberg, ἔ. ἀ. Στὴ Θεσσαλία, τουλάχιστον ὡς τὸ 1967, τέτοιες «γεωμετρικὲς» λιθοτεχνίες δὲν εἶχαν βρεθῆ καὶ ἔτσι τὸ τέλος τῆς Νεώτερης Παλαιολιθικῆς ἦταν ἀγνωστο, βλ. Θεοχάρης, A. Θ. II., 30.

2. Εἶναι ὁμως πιθανό, λέει ὁ Higgs [P. P. S., 32 (1966) 23], ὅτι μιὰ μικρολιθικὴ «γεωμετρικὴ» λιθοτεχνία διατηρήθηκε στὴν Ἠπειρο περίπου ὡς τὸ 9.000 π.Χ.

3. Θεοχάρης, A. Θ. II., 29-30, Εἰκ. 19: 1-2, 20 καὶ Πίν. IV. B: 3 Milojsic, *Paläolithikum*, κ.λ.π. (1965), Taf. 25: 1, 22: 13-14, 26: 5-6, 21: 23-4 καὶ 3: 1-2, Leroi-Gourhan, B. C. H., 88 (1964) 1-8.

4. Βλ. κατάλογο θέσεων καὶ εὐρημάτων παρακάτω, σελ. 136.

5. Ὁ Higgs τὴν χαρακτηρίζει Νεώτερη Παλαιολιθικὴ [P. P. S., 30 (1964) 219-221, 32 (1966) 5, 22], ἐνῶ ὁ Θεοχάρης τὴν χρονολογεῖ στὸ τέλος τῆς Μέσης (A. Θ. II., 14).

6. Mellars, P. P. S., 30 (1964) 229 κ.ἑ.

7. Higgs, ἔ. ἀ. 217, 219, Fig. 13.

μως, καὶ γλυφίδες ἀπαντοῦν καὶ στὸ τέλος τῆς Μέσης σὲ ὠρισμένες μόνο περιοχές, ὅπως π.χ. στὸ στρῶμα G τοῦ σπηλαίου Ρομανέλλι, πού γεωλογικὰ καὶ κλιματολογικὰ χρονολογεῖται στὸ μεσοστάδιο Würm I/II¹. Τὸ γεγονός τοῦτο, καθὼς καὶ ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἀπουσία μικρολιθικῶν «γεωμετρικῶν» ἐργαλείων ἀπὸ τῆ θέση α τοῦ Κοκκινόπηλου², νομίζω ὅτι μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τοποθετήσωμε τίς λιθοτεχνίες αὐτῶν τῶν δύο θέσεων στὴν μετάβαση ἀπὸ τῆ Μέση στὴν Νεώτερη Παλαιολιθικὴ καὶ νὰ τίς συνδέσωμε, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Θεοχάρης³, μὲ μιὰ ὑποθετικὴ μετακίνηση τῶν γενετικῶν στοιχείων τῆς Νεώτερης Παλαιολιθικῆς ἀπὸ τὰ Βορειοανατολικά (Ρωσία) πρὸς τὰ Νοτιοδυτικά (Δ. Εὐρώπη) καθὼς καὶ μὲ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τοῦ *Homo Sapiens* στὴν Εὐρώπη⁴.

Στὴν μεταβατικὴ αὐτὴ περίοδο χρονολογοῦμε ἐπίσης τέσσερες γλυφίδες, ὀκτώ ὀδοντωτὰ κομμάτια (*Denticulate pieces*) καὶ πέντε κομμάτια μὲ μονὴ ἐγκοπὴ (*Notched pieces*) ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακά εὐρήματα τοῦ Κοκκινόπηλου⁵. Τοῦτο, γιὰ αὐτὰ τὰ ἐργαλεῖα συνδυάζουν στοιχεῖα καὶ τῶν δύο περιόδων, δηλ. τὰ σχήματά τους δὲν εἶναι ἄγνωστα καὶ ἀπὸ τίς λιθοτεχνίες τῆς Μέσης ἄλλων περιοχῶν (π.χ. Θεσσαλία, Ρομανέλλι)⁶, μποροῦν ὅμως κατὰ τὸν Mellars, νὰ ἀνήκουν στὴν Νεώτερη Παλαιολιθικὴ, ἐπειδὴ εἶναι λιγώτερο ὀξειδωμένα σὲ σύγκριση μὲ ἐκεῖνα τῆς Μουστέριας λιθοτεχνίας⁷.

1β Ὅστεῖνα ἐργαλεῖα

Ὅστεῖνα ἐργαλεῖα εἶναι γνωστὰ μόνο ἀπὸ τὸ σπήλαιο τῆς Καστρίτσας⁸. Ὁ Higgs ἀναφέρει σύντομα ὅτι ἡ συλλογὴ παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία καὶ περιλαμβάνει, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων ἴσως, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀναγνωρισθῆ καὶ μελετηθῆ:

1. Αἰχμὲς (*Bone points*), μία ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι ἐντελῶς συμ-

1. Higgs, *P. P. S.*, 30 (1964) 219.

2. Higgs, *P. P. S.*, 32 (1966) 22.

3. *A. Θ. II.*, 15. Κατὰ τὸν Higgs, [*P. P. S.*, 30 (1964) 219, 221], οἱ δύο αὐτὲς θέσεις ἴσως ἦσαν σταθμοὶ στὸ πέρασμα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Νεώτερης Παλαιολιθικῆς ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν εἰς τὴν Δύση, σὲ χρόνο πού ἡ στάθμη τῆς Ἀδριατικῆς ἤταν χαμηλότερη ἀπὸ σήμερα.

4. Ἀσφαλῆ στοιχεῖα γιὰ τὴν καταγωγὴν τοῦ *Homo Sapiens* δὲν ἔχομε, εὐνοεῖται ὅμως ἡ ἄποψη, πού στηρίζεται σὲ ἀνθρωπολογικὰ καὶ πολιτιστικὰ στοιχεῖα, γιὰ τὴν προέλευσίν του ἀπὸ τὴν Δυτικὴν Ἀσίαν. Βλ. καὶ Θεοχάρης, *A. Θ. II.*, 15, ὑποσ. 16.

5. *P. P. S.*, 30 (1964) 230, 234, Fig. 22 : 109, 103, 107, 102.

6. Higgs, *P. P. S.*, ἔ. ἄ., 219 καὶ Θεοχάρης, *A. Θ. II.*, 24.

7. Mellars, *P. P. S.*, 30 (1964) 230.

8. Higgs, *A. Δ.*, 22B (1967) 350, 23B (1968) 297, *P. P. S.*, 33 (1967) 21, 26.

μετρική και μία άλλη λοξή στο ένα άκρο της¹, καμμία όμως δεν εικονίζεται.

2. Χάντρες (Bone beads), που δεν περιγράφονται ούτε εικονίζονται² και

3. Διάτρητους κυνόδοντες έλαφιοῦ (Pierced deer canines), διάφορους, άγνωστού χρήσεως, ένας από τους όποιους εικονίζεται³.

Όστείνα έργαλεία, κυρίως αίχμεις, βρέθηκαν επίσης σε μικρό άριθμό και στην Θεσσαλία⁴, γενικά δέ είναι σπάνια στην Άνατολική Εὐρώπη⁵.

2. Άπολιθωμένα όστᾶ ζώων

Λείψανα άπολιθωμένων όστᾶν ζώων, που κυνηγοῦσαν οί άνθρωποι τῆς Έποχῆς, έχουν βρεθῆ σε τρεῖς μόνο θέσεις: τὸ Άσπροχάλικο, τὴν Καστρίτσα και τὸ Ραχούλι⁶.

Στὴν πρώτη θέση βρέθηκαν σε όλα τὰ στρώματα⁷ και καλά διατηρημένα, αν και συχνά σκεπάζονταν με σταλαγματική κρούστα, ενώ στὴν δεύτερη τὰ περισσότερα ἦσαν σπασμένα και μερικά μαυρισμένα από τὸ κάψιμο ἢ τὴν ὑγρασία⁸ και στὴν τρίτη θέση ἦσαν συγκολλημένα σε λατυποπαγῆ πετρώματα⁹.

Άνάμεσα στο πληθος αὐτῶν τῶν όστᾶν, τὰ όποια δεν έχουν ακόμη συστηματικά και έξαντλητικά μελετηθῆ, αναγνωρίζονται — χωρίς νᾶ

1. Higgs, ξ. ά. (P. P. S., 1967), χαρακτηρίζονται δέ σαν σπάνιες (A. Δ. 1967).

2. Άναφέρονται μόνον στο A. Δ., 22B (1967) 350 και πουθενά άλλοῦ.

3. Higgs, ξ. ά. (P. P. S., 1967, 26, fig. 11 : 15).

4. Βλ. Θεοχάρης, A. Θ. Π., 32-33, Είκ. 23 (αίχμη) και Milojcic, *Paläolithikum* κ.λ.π. (1965), 27, 39, Taf. 18.

5. Higgs, ξ. ά. (A. Δ., 1968, 297).

6. Higgs, A. Δ., 20B (1965) 373-4, Weinberg, ξ. ά., Δάκαρης, *Cassopaia* (1971) 23, *Θεσπρωτία* (1972) 43, 45 και ὑποσ. 112. Άξιοσημείωτη είναι ἡ ολοκληρωτική άπουσία όργανικῶν οὐσιῶν (και όστᾶν) και ανθρώπων στον Κοκκινόπηλο, τοῦτο δέ όφείλεται στὴν ιδιότητα τοῦ κοκκινόχώματος νᾶ όξειδώνη και νᾶ καταστρέφη τελείως τὰ λείψανα όργανικῶν οὐσιῶν. Βλ. P. P. S., 30 (1964) 214, *Cassopaia* (1971) 23.

7. Higgs, A. Δ., 20B (1965) 373-4. Βλ. όμως ο ίδιος, *Natural History*, 74 no 9 (Nov. 1965) 24-5 και ο Weinberg, C. A. H.^s I : 1 (1970) 561, που αναφέρουν ότι βρέθηκαν μόνο στο κατώτερο στῶμα τῆς Λεβαλλο - Μουστέριας λιθοτεχνίας.

8. Higgs, P. P. S., 33 (1967) 26. Ἡ πιθανότης μερικά άπ' αὐτά νᾶ είχαν μαυρίσει από τὴν ὑγρασία δεν πρέπει νᾶ αποκλείεται. Πρβ. Κεραμόπουλλος, A. Δ., 3 (1917) 195, ὑποσ. 1 (Όἷβες, Κολωνάκι, Μυκην. Τάφος 26) και Μαρινάτος Π. A. E., (1952), 492 (Βολιμίδια, Τσουλέα Τ. 2 «Λόγφ τῆς ὑγρασίας τὰ πάντα ἦσαν μαυρισμένα και εις κακὴν κατάστασιν»).

9. Δάκαρης, *Θεσπρωτία* (1972) 43, ὑποσ. 112, και σελ. 45, ὑποσ. 121 (Άδημοσίευτα εύρήματα τοῦ A. Σορδῖνα).

εἰκονίζονται — καὶ ἀναφέρεται πρόχειρα ὅτι συχνότερα εἶναι τὰ ἐλαφοειδῆ, αἰγοπροβατοειδῆ, βοοειδῆ καὶ σπανιώτερα τὰ ἵπποειδῆ, ἀρκουδοειδῆ καὶ ρινοκερωτίδαι¹. Στὴν Καστρίτσα θὰ περιέμενε κανεὶς νὰ βρεθῶν καὶ ὀστᾶ ψαριῶν, ἐπειδὴ εἶναι κοντὰ στὴ λίμνη, ὅμως, γιὰ τὴν ὥρα, τέτοια δείγματα δὲν ἔχουν ἀναγνωρισθῆ².

Τέλος, ἀνθρώπινα ὀστᾶ δὲν ἔχουν βρεθῆ ἀκόμη πουθενὰ στὴν Ἠπειρο καὶ ἔτσι ἀγνοοῦμε τὸν φυσικὸ τύπο τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ζοῦσε κατὰ τὸ Πλειστόκαινο στὴν περιοχὴ³.

3. Λεῖψανα τροφῶν

Σύμφωνα μὲ στοιχεῖα προσωρινὰ καὶ ἀδημοσίευτα, λεῖψανα τροφῶν τῶν Παλαιολιθικῶν κατοίκων τῆς Ἠπείρου βρέθηκαν μόνον σὲ μιὰ θέση, τὸ Ραχούλι⁴. Λεῖπουν ὅμως λεπτομέρειες περισσότερες καὶ σχετικές μὲ τὰ γεωλογικὰ στρώματα, τὸ εἶδος καὶ τὴν κατάστασιν διατηρησεῶς τους.

Τέλος δὲν πρέπει νὰ παραλείψωμε νὰ ἀναφέρωμε ἐδῶ, ὅτι στὸ σπήλαιο τῆς Καστρίτσας διαπιστώθηκαν ἐστῖες καὶ πέντε τουλάχιστον δείγματα πασσαλόκτιστων κατασκευῶν. Τοῦτο εἶναι σημαντικὸ καθὼς, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ Higgs⁵, οἰκοδομὲς οἰουδήποτε εἶδους εἶναι πολὺ σπάνιες σ' αὐτὴν τὴν Περίοδο.

Πρὶν προχωρήσωμε στὴ μελέτη τῆς Νεολιθικῆς, ἀνακεφαλαιώνον-

1. Ἀναλυτικότερα στὸ Ἀσπροχάλικο βρέθηκαν, ἐλαφοειδῆ, αἰγοπροβατοειδῆ, ἀρκουδοειδῆ, βοοειδῆ καὶ ρινοκερωτίδαι [A. Δ., 20B (1965) 373-4, Weinberg, ἔ. ἀ. 561, Δάκκαρης, *Cassopaia* (1971) 19], στὴν Καστρίτσα ἐλαφοειδῆ, ἵπποειδῆ, αἰγοπροβατοειδῆ, βοοειδῆ (*Bos primigenius*) [P. P. S., 33 (1967) 12, 26, *Cassopaia* (1972) 21, ὑποσ. 67] καὶ στὸ Ραχούλι μόνον αἰγοπροβατοειδῆ τοῦ εἶδους *Ossiferrus Brecchia* [Θεσπρωτία (1972) 45]. "Ὁμοια, μὲ μικρὲς διαφορὲς, εἶναι τὰ εἶδη ὀστέων ἀπὸ τὴν Θεσσαλία, Milojsic, *Paläolithikum* κ.λ.π. (1965), 42-60 καὶ Θεοχάρης, A. Θ. II., 31. "Ὁμοια ἐπίσης, ἀλλὰ πλουσιώτερη, εἶναι ἡ συλλογὴ τοῦ παλαιολιθικοῦ σπηλαίου τῶν Πετραλώνων, ἡ ὁποία περιλαμβάνει 34 εἶδη ζῶων, βλ. Sickenberg, *L' Anthrologie*, 75 (1971) 230-264.

2. Higgs, P. P. S., 33 (1967) 15, 26. Ὄστᾶ ψαριῶν εἶναι, ὡς τώρα, γνωστὰ ἀπὸ τὸ σπήλαιο Φράγγθη τῆς Ἐρμιονίδος, τὰ ὁποῖα ὅμως ἀνήκουν στὴν Μεσολιθικὴ ἐποχὴ, βλ. παραπάνω, σελ. 107, ὑποσ. 4.

3. "Ὡς σήμερον τὰ μόνον γνωστὰ στὴν Ἑλλάδα ἀνθρωπολογικὰ λεῖψανα τῆς Παλαιολιθικῆς περιόδου εἶναι τὸ καλοδιατηρημένον κρανίον Νεαντερταλοειδοῦς τῶν Πετραλώνων [Θεοχάρης, I. E. E. A' (1971) 40, 37.] καὶ ἓνα ἱνιακὸν ὀστοῦν ἀπὸ τὴ Θεσσαλία (Θεοχάρης, A. Θ. II., 32-33, πίν. V), ποὺ «δὲν φαίνεται Neanderthal, μὲ τὴν κλασσικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου». Ὁ Higgs ἐπιτίθει στὴν μελλοντικὴ ἀνεύρεση τέτοιων λεψάνων στὴν Ἠπειρο, βλ. A. Δ., 20B (1965) 374.

4. Βλ. παραπάνω, σελ. 124, ὑποσ. 6 (Θεσπρωτία κ.λ.π.).

5. A. Δ., 23B (1968) 297.

τας δσα είπαμε για τήν Παλαιολιθική στήν "Ηπειρο, πρέπει, άφοϋ για μιá άκόμη φορά τονισθῆ ἡ άποσπασματικότητα και ὁ προσωρινός χαρακτήρας τῶν στοιχείων πού ύπάρχουν, νά παρατηρήσωμε τά έξής :

1. Είναι τώρα άνασκαφικά βεβαιωμένη, καλύτερα μάλιστα άπό πολλές άλλες περιοχές¹, ἡ παρουσία τοϋ άνθρώπου στήν "Ηπειρο άπό τήν Μέση Παλαιολιθική (38.000 π.Χ. περίπου)². 'Η ὁλοκληρωτική άπουσία, όμως, άνθρωπολογικῶν λειψάνων μάς έμποδίζει νά αναγνωρίσωμε τόν τύπο τῶν κατοίκων. 'Από λείψανα άλλων περιοχῶν και με βάση τά έργαλεία πού βρέθηκαν, μπορούμε μόνο νά ύποθέσωμε ὅτι άνήκαν στόν τύπο τοϋ Neanderthal.

2. 'Η κατοίκηση τῆς περιοχῆς κατά τήν Νεώτερη Παλαιολιθική είναι επίσης άνασκαφικά βεβαιωμένη και σε σύγκριση με τή Μέση γνωστή άπό περισσότερες θέσεις³. 'Η πρώιμη εμφάνιση στομαμένων λεπίδων, οί ὁποῖες στήν Δ. Εϋρώπη εμφανίζονται άργότερα, είναι σημαντικό στοιχείο για τήν χρονική διάρκεια τῆς φάσεως, ἡ ὁποία φαίνεται νά είναι μεγαλύτερη στήν "Ηπειρο άπό άλλου (24000 - 9000 π.Χ.). "Αν ἡ πρώιμη αὐτή εμφάνιση λεπίδων είναι επίσης ένδεικτική τῆς άνατολικῆς καταγωγῆς και τοϋ χρόνου διεισδύσεως, μέσφ τῆς χώρας μας, τοϋ Homo Sapiens στήν Εϋρώπη, είναι ένα πρόβλημα πού άκόμη συζητεῖται⁴, καθώς, ὅπως και στήν περίπτωση τῆς Μέσης, κανένα άνθρωπολογικό λείψανο τοϋ τύπου τῶν κατοίκων τῆς φάσεως αὐτῆς δέν έχει άκόμη βρεθῆ οϋτε στήν "Ηπειρο, οϋτε σε άλλες περιοχές τῆς χώρας μας με τίς ὁποῖες έχει πολλές ὁμοιότητες ὁ Παλαιολιθικός πολιτισμός τῆς 'Ηπειροϋ⁵.

3. Συνέχεια κατοικήσεως τῆς περιοχῆς άπό τήν Νεώτερη Παλαιολιθική στήν Μεσολιθική, αν και δέν είναι γνωστή για τήν ὥρα, είναι πολύ πιθανή και έλπίζεται νά βεβαιωθῆ άπό μελλοντικές άνασκαφές παλαιολιθικῶν θέσεων⁶.

4. Οί άνθρωποι φαίνεται ὅτι ζοϋσαν σε σπηλιές ἢ βραχώδη καταφύγια και σε μικρές ομάδες, πού αν κρίνωμε άπό τά στοιχεία πού έχομε

1. π.χ. Δυτική Πελοπόννησο, Θεσσαλία.

2. Βλ. παραπάνω, σελ. 112, ὕποσ. 6.

3. Βλ. κατάλογο θέσεων και εϋρημάτων παρακάτω, σελ. 136

4. Higgs, A. A., 18B (1963) 158, Θεοχάρης, Α. Θ. ΙΙ., 15, ὕποσ. 16.

5. π.χ. Σεϊντί, Δ. Πελοπόννησο, Θεσσαλία.

6. Κατά τόν Higgs, (P. P. S., 1966, 23) τόν άνθρωπο τοϋ τέλους τῆς Νεώτερης Παλαιολιθικῆς με τά μικρολιθικά γεωμετρικά έργαλεία, πού χρονολογοϋνται περίπου στο 9000 π.Χ., πρέπει νά διαδέχτηκε ὁ τύπος τοϋ παραγωγού άνθρώπου ἴσως νωρίτερα και άπό τὸ 7380 πρὶν άπό σήμερα. "Αν ἡ ὕπθεση αὐτή άποδειχθῆ σωστή, τότε, καθώς δλες οί έπόμενες εποχές είναι λιγώτερο ἢ περισσότερο γνωστές στήν "Ηπειρο, δέν θά έχομε κανένα κενό στή γνώση μας για τήν διαδοχή τῶν πολιτικῶν περιόδων τῆς περιοχῆς άπό τήν Μέση Παλαιολιθική ὡς σήμερα.

ἀπὸ τὴν Καστρίτσα, δὲν πρέπει νὰ περιλάμβαναν περισσότερα ἀπὸ 25 ἄτομα¹. Ὁ νομαδικὸς καὶ θηρευτικὸς τρόπος ζωῆς τῶν κατοίκων ἐξάγεται ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸ εἶδος τῶν μέχρι τώρα γνωστῶν θέσεων, οἱ ὁποῖες διακρίνονται βασικὰ σὲ α) ὑπαίθριες καὶ β) κλειστές. Ἀπ' αὐτὲς ἄλλες χρησίμευαν γιὰ ἐγκατάσταση κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες (μεσογειακὲς ἐγκαταστάσεις, inland home bases, π. χ. θέσεις λεκανοπεδίου Ἰωαννίνων), ἄλλες γιὰ ξεχειμώνιασμα (παράλιες ἐγκαταστάσεις, coastal home bases, π.χ. περιοχὲς κοιλάδων Λούρου, Κωκυτοῦ) καὶ ἄλλες γιὰ κυνήγι ζῶων ἢ σὰν ἐνδιάμεσοι σταθμοὶ καὶ περάσματα στὶς μετακινήσεις τῶν νομάδων (kill or transit sites, π.χ. Καρβουνάρι, Κοκκινόπηλος, Ἀσπροχάλικο).

5. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι κατὰ τὴν Παλαιολιθικὴ ἐποχὴ, ὅταν ἡ στάθμη τῆς Ἀδριατικῆς ἦταν χαμηλότερη, ἡ Ἠπειρος καὶ ἡ Κέρκυρα (καὶ δυτικώτερα ἡ Ἰταλία) ἦσαν ἐνωμένες, ὅπως τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὴν στενὴ ὁμοιότητα τῶν γεωλογικῶν στρωμάτων (ἐρυθρόχρωμα) καὶ τῶν ἐργαλειοκῶν καταλοίπων². Παρὰ τὸν ἐντονο τοπικὸ χαρακτήρα τους³, οἱ Παλαιολιθικὲς λιθοτεχνίαι τῆς Ἠπείρου παρουσιάζουν ἐπίσης λιγώτερες ἢ περισσότερες ὁμοιότητες μὲ ἐκεῖνες ἄλλων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος (Θεσσαλίας, Δ. Πελοποννήσου, σπηλαίου Σεϊντί) καθὼς καὶ θέσεων τῆς Ἰταλίας (σπήλαιο Ρομανέλλι), Β. Ἀφρικῆς (Κυρηναϊκὴ σπήλαιο Haua Fteah), Ἀνατολῆς, Βαλκανικῆς, Κεντρικῆς Εὐρώπης καὶ Ρωσίας⁴. Τοῦτο ἔσως ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Ἠπειρος, καὶ γενικώτερα ἡ Ἑλλάδα, βρισκόταν λιγώτερο ἢ περισσότερο σὲ ἐπικοινωνία μὲ γειτονικὲς χῶρες καὶ περιοχάς.

Β. Νεολιθικὴ Ἐποχὴ

Ὅπως ἀναφέραμε καὶ παραπάνω⁵, λίγα καί, κατὰ τὸ πλεῖστον, ἐπιφανειακά εἶναι τὰ λείψανα τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ στὴν Ἠπειρο⁶. Σύμφωνα μὲ τὰ ὡς σήμερα γνωστὰ στοιχεῖα καὶ πληροφορίες νεο-

1. Higgs, *P. P. S.*, 33 (1967) 13.

2. Higgs, *P. P. S.*, 30 (1964) 219-220, Σορδίνας, *Κερκυραϊκὰ Χρονικά* 11 (1966) 143.

3. Βλ. παραπάνω, σελ. 112, ὑποσ. 1.

4. Higgs, *P. P. S.*, 30 (1964) 219-221, 32 (1966) 23-25, Θεοχάρης, *Α. Θ. Π.*, 14-16.

5. Βλ. παραπάνω, σελ. 108.

6. Ὅλα εἶναι εὐρήματα τῆς τελευταίας 25ετίας, σὲ παλαιότερη δὲ ἐποχὴ ἦσαν ἄγνωστα. Βλ. Μυλωνᾶ, *N. E. E.*, 101 («Νεολιθικὰ λείψανα δὲν ἀνευρέθησαν εἰσέτι ἐν Ἠπείρῳ»).

λιθικά εύρηματα προέρχονται από δώδεκα (12) συνολικά θέσεις¹, οι πιά πολλές από τις όποιες δέν είναι άνασκαφικά βεβαιωμένες, με συνέπεια ή άξία τών εύρημάτων νά είναι σχετικά μειωμένη και ή χρονολόγησή τους όχι πάντοτε άσφαλής.

Τρείς άπ' αυτές τις θέσεις (Σίδηρη - Φιλιατών, Καστρίτσα και Ψάκα) είναι σπήλαια, ένω οι υπόλοιπες ύπαιθριες.

Καθώς στρωματογραφικά στοιχεία είναι άνύπαρκα και οι πληροφορίες είναι έλλιπειές και άποσπασματικές, δέν μπορούμε, για τήν ώρα, νά πούμε με βεβαιότητα πόσες και ποιές άπ' αυτές τις θέσεις άνήκουν στις γνωστές άπό άλλες καλύτερα και συστηματικά έρευνημένες περιοχές (π. χ. Θεσσαλία) περιόδους τής 'Εποχής ('Αρχαιότερη, Μέση και Νεώτερη),

Είναι πιθανόν όμως ότι ή 'Αρχαιότερη Νεολιθική έκπροσωπείται στα σπήλαια Σίδηρης και Ψάκας(;), στην 'Ασφάκα, στους Γεωργάνους και στο Γρεβενίτι(;), ή Μέση στον "Έλαφο και τόν Παιδικό σταθμό (περιοχή Λάκκας - Σούλι) και ή Νεώτερη στο σπήλαιο Σίδηρης και στο χωριό Λοῦρος, ένω συνέχεια άπό τήν 'Αρχαιότερη στην Νεώτερη Νεολιθική και τήν Χαλκή 'Εποχή παρατηρείται στην Καστρίτσα και άπό τή Μέση Νεολιθική στην Νεώτερη και στην Χαλκή 'Εποχή στην πεδιάδα τής Παραμυθιάς².

Ραδιοχρονολόγηση εύρημάτων άπό τήν 'Ασφάκα έδωσε χρονολογία 7.380 ± 240 άπό σήμερα, πού μπορεί νά θεωρηθῆ σάν χρονική άφετηρία του Νεολιθικού πολιτισμού στην "Ηπειρο³.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Τά νεολιθικά εύρηματα τής 'Ηπείρου διακρίνονται σέ τρείς κατηγορίες: (1) Λίθινα έργαλεΐα, (2) Κεραμεική, (3) 'Οστά ζώων και άνθρωπου.

1. Λίθινα Έργαλεΐα

Λίθινα έργαλεΐα έχουν βρεθῆ σέ έπτά θέσεις [Καστρίτσα, "Έλαφο,

1. Βλ. κατάλογο παρακάτω, σελ. 137 και χάρτη.

2. *A. Δ.*, 17 (1961/2) 195-6. Βλ. όμως Δάκκαρης *Θεσπρωτία* (1972) 47 όπου τά εύρηματα του σπηλαίου Σίδηρης χρονολογούνται στην Νεώτερη Νεολιθική. Πρβ. επίσης Hammond, *Epirus* (1967) 86. Για τις υπόλοιπες θέσεις, βλ. *Θεσπρωτία*, ξ. ά., *P. P. S.*, 32 (1966) 8, 22-23, *Epirus* (1967) 314, *A. Δ.*, 23B (1968) 293, *Θεσπρωτία*, ξ. ά., σελ. 48, *Π. Α. Ε.*, (1951) 177-8, 183, *A. Δ.*, 20B (1965) 348, 22B (1967) 291-2, *P. P. S.*, 30 (1964) 204-209, 32 (1966) 9.

3. Higgs, *P. P. S.*, 32 (1966) 8, 22.

Παιδικὸ σταθμὸ, Παραμυθιά (θέσεις 4, 6), Γεωργάνους καὶ Γρεβενίτι] καί, μὲ ἐξαιρέση ἐλάχιστα, τὰ περισσότερα περιγράφονται καὶ λιγώτερο ἢ περισσότερο καλὰ εἰκονίζονται στὶς προσωρινές ἐκθέσεις τῶν ἐρευνητῶν.

Συγκεκριμένα αὐτὰ εἶναι 1) ἄτρητες λίθινες ἀξίνες καὶ 2) μικρὰ πυριτολιθικά ἐργαλεῖα. [Εἰκ. 4]

1. Ἄτρητες λίθινες ἀξίνες (Unbored stone celts)¹ συνολικά ὑπάρχουν ἐξ (6), τρεῖς ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὴν Καστρίτσα καὶ ἀνὰ μία ἀπὸ τὸν Παιδικὸ σταθμὸ (Λάκκα - Σούλι), Γεωργάνους καὶ Γρεβενίτι(;)². Ἀπ' αὐτὲς μόνο οἱ τρεῖς σώζονται ὁλόκληρες, ἐνῶ ἀπὸ τὶς ἄλλες τρεῖς βρέθηκαν μόνο τμήματά τους. Ὁ λίθος ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένες εἶναι ντόπιος³ γρανίτης ἢ παραλλαγὴς του (ἐνίοτε μὲ μαῦρα στίγματα ἢ μὲ μελανωπὲς φλεβώσεις) καὶ τὸ χρῶμα του ποικίλλει ἀπὸ τεφρὸ σὲ πρασινωπὸ, πρασινότεφρο καὶ βαθὺ πράσινο. Ἡ ἐπιφάνεια συνήθως εἶναι λεία καὶ στιλπνὴ καὶ μόνο σὲ μιὰ περίπτωσι (Γρεβενίτι) ἀναφέρεται ὅτι σκεπαζόταν ἀπὸ μιὰ τραχειὰ ἀσβεστολιθικὴ ἐπίστρωση⁴. Τὸ μέγεθος στὰ ἀκέραια δείγματα διαφέρει ἀρκετὰ (0.089 μ. μῆκος = Καστρίτσα (1), 0.15 μ. μῆκος × 0.0425 μ. πλάτος = Γρεβενίτι). Μὲ βάση τὸ σχῆμα, τὴν τομὴ καὶ τὴν παρουσία ἢ ἀπουσία λειάνσεως τῶν ἐπιφανειῶν τους κατατάσσονται σὲ ἀντίστοιχους τύπους τοῦ Τσουντα καὶ Wace-Thompson ἀπὸ τὴ Θεσσαλία⁵. Ἔτσι στὸν τύπο «Α» τοῦ Τσουντα ἀνήκουν δύο ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀξίνες τῆς Καστρίτσας⁶, ἴσως ἡ ἀξίνη ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Παιδικοῦ σταθμοῦ (Λάκκα - Σούλι)⁷, ἐνῶ γιὰ τὶς δύο ἀπὸ τοὺς Γεωργάνους καὶ Γρεβενίτι, ὁ Hammond προτιμᾷ τὸν τύπο «Α» τοῦ Wace-Thompson⁸. Ἡ τρίτη ἀξίνη ἀπὸ τὴν Καστρίτσα ἀνήκει στὸν τύπο «Β» τοῦ Τσουντα⁹.

1. Γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ὅρου «ἀξίνη» βλ. παραπάνω, σελ. 119, ὑποσ. 3. Ὁ Τσουντας ἐξετάζει μαζὶ τὶς ἄτρητες ἀξίνες καὶ σμίλες, σημειώνοντας ὅτι πολλὲς μικρὲς ἀξίνες ἴσως ἐχρησιμοποιοῦντο σὰν σμίλες, *Δ - Σ*, 307.

2. *A. Δ.*, 20B (1965) 348, πίν. 415γ, 24B (1969) 253, πίν. 256β, *Epirus*, (1967) 314, fig. 18 : 2, 3, plan XXIβ (1).

3. Βλ. Hammond, *Epirus*, (1967) 317, ὅπου ὑποστηρίζεται σὰν τόπος προελεύσεως ἡ γειτονικὴ ὄροσειρὰ τῆς Πίνδου.

4. Hammond, *ξ. ἀ.*, σελ. 314.

5. Τσουντας, *Δ - Σ* 307 κ.ἐξ., Wace-Thompson, *Prehistoric Thessaly* 23 ff.

6. *A. Δ.*, 20B (1965) 348, ἀριθ. 2 καὶ 3. Πρβ. *Δ - Σ*, εἰκ. 231, 232.

7. *A. Δ.*, 24 (1969) 253, πίν. 256β. Γιὰ τὴν τομὴ καὶ τὴν λείανση ἢ μὴ τῆς ἐπιφανείας τῆς δὲν γνωρίζομε τίποτε, τὴν κατατάσομε ὅμως μὲ κάποια ἐπιφύλαξη στὸν τύπο «Α» κρίνοντας ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς ποῦ θυμίζει ἀνάλογες ἀπὸ τὸ Σέσκλο, *Δ - Σ*, πίν. 40 : 18.

8. *Epirus*, (1967) 314, ὑποσ. 4. Στὴ Θεσσαλία, σημειώνει ὁ Hammond (σελ. 316), οἱ διάφορες κατηγορίες ἀξινῶν χρονολογοῦνται μέσα σὲ πλατεῖα χρονικά ὅρια, συγκεκριμένα δὲ οἱ τοῦ Τύπου «Α» εἶναι γνωστὲς σ' ὅλες τὶς περιόδους.

9. *A. Δ.*, 10B (1965) 348, ἀριθ. 1, σχέδ. 1. Πρβ. Τσουντας, *Δ - Σ*, 309, εἰκ.

2. Μικρά πυριτολιθικά έργαλεΐα (Microlithic flint implements) βρέθηκαν, ως σήμερα, μόνο στην "Έλαφο (Λάκκα - Σούλι) και στην πεδιάδα τής Παραμυθιάς¹. Αυτά από τόν "Έλαφο αναφέρονται όλα σαν λεπίδες, κρίνοντας όμως από τὸ σχῆμα τους στὴν παρεχόμενη φωτογραφία, μερικά (ιδιαίτερα τὰ τρία τῆς ἄνω σειρᾶς) ἴσως εἶναι ὄχι λεπίδες, ἀλλὰ ξέστρα².

"Όσο γιὰ τὰ έργαλεΐα ἀπὸ τὴν πεδιάδα τῆς Παραμυθιάς, ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα τῶν ὁποίων εἰκονίζονται ἀπὸ τὶς θέσεις 4 καὶ 6, ἀναφέρεται ὅτι ἀνήκουν σὲ δύο τύπους λιθοτεχνίας. Ἀμφότεροι περιλαμβάνουν σμιλόμορφες αἰχμὲς βελῶν, ἀλλὰ ὁ πρῶτος ἔχει πολυάριθμες λεπτὲς λεπίδες πὺ λείπουν ἀπὸ τὸν δεῦτερο ὁ ὁποῖος ἔχει κυρίως φολίδες. Ἄν κρίνωμε ἀπὸ παράλληλα στὴν Μακεδονία (Νέα Νικομήδεια) καὶ Δυτικὴ Εὐρώπη, τὰ εὐρήματα αὐτὰ μποροῦν ἴσως νὰ τοποθετηθοῦν στὸ χρονικὸ διάστημα μεταξὺ Ἀνώτερης Παλαιολιθικῆς καὶ τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ἡ μελέτη τους, πάντως, δὲν ἔχει ὀλοκληρωθῆ, ἐνῶ ἀναφέρεται ὅτι τὰ κεραμεικὰ εὐρήματα λείπουν ἐντελῶς³.

Τυπικὰ δείγματα έργαλείων περιγραφόμενα καὶ εἰκονιζόμενα ἀπὸ τὴν θέση 6⁴ εἶναι: σμιλόμορφες αἰχμὲς (Chisel ended arrowheads), λεπίδες περιφερειακῶς ὀξυνομένες (Peripherally sharpened blades), ἀριθμὸς λεπίδων καὶ τμημάτων τους (Blades and blade sections), ξέστρα (Scrapers) καὶ πολυάριθμες γλυφίδες (Burins).

Ἡ λιθοτεχνία τῆς θέσεως 4 εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τῆς θέσεως 6⁵ καθὼς περιλαμβάνει: σμιλόμορφες αἰχμὲς βελῶν μὲ ξαναδουλεμένη ἐπιφάνεια (Retouched chisel-ended arrowheads), μίᾱ μισχωτῆ

233, (Διμήνη, Νεολιθικὴ III), Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, 138, εἰκ. 6: e, 163, εἰκ. 336: K, Θεοχάρης, *A. E.*, (1945) Χρον. σελ. 6, εἰκ. 9β, καὶ τοῦ ἰδίου, *A. Θ. II.*, 119, εἰκ. 67 (Σέσκλο, Ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ).

1. *A. Δ.*, 24B (1969) 253, πίν. 256α, *P. P. S.*, 30 (1964) 204-209 (ὁ Higgs ἀναφέρει «κοιλᾶδα Κωκυτοῦ» στὸ κείμενο, ἀλλὰ «Παραμυθιά» στὶς εἰκόνες) καὶ 32 (1966) 9. Σ' ὄλη τὴν ἔκταση τῆς πεδιάδος, ὁ Higgs ἀνεγνώρισε τουλάχιστον 14 θέσεις καὶ 10 στρώματα ἐξαγωγῆς καὶ ἐπεξεργασίας πυριτολίθου. Χωρὶς ὅμως στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις καὶ συστηματικὴ μελέτη τῶν εὐρημάτων δὲν μποροῦμε μὲ ἀσφάλεια νὰ καθορίσωμε τί εἶναι Παλαιολιθικό, Νεολιθικό ἢ τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὶς θέσεις καὶ τὰ στρώματα αὐτά, (βλ. παραπάνω, σελ. 114, ὑποσ. 5) ἂν καὶ ὁ Higgs νομίζει ὅτι αὐτὲς οἱ θέσεις καθὼς καὶ μερικὲς ἄλλες ΒΔ τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων εἶναι Νεολιθικὲς [*P. P. S.*, 32 (1966) 22].

2. *A. Δ.*, 24B (1969) 253, πίν. 256α. Πρβ. *P. P. S.*, 30 (1964) 206, fig. 5: B, 22.

3. Higgs, *P. P. S.*, 30 (1964) 208-9.

4. Higgs, ἔ. ἀ., σελ. 208, 205-6, figs. 4: B. 1-3, 5, 6, 7-15 καὶ 5: B. 21-23, 28-36.

5. Higgs, ἔ. ἀ., σελ. 207-9, fig. 6: C. 3, 6, 7, 8. Γιὰ τὶς αἰχμὲς μὲ ἐντομὴ στὴν φτέρνα, βλ. Τσοῦντα, Δ - Σ, 325, πίν. 42: 11-13.

διπρόσωπη δουλεμένη αἰχμὴ βέλους (Tanged bifacially worked arrowhead), ἄλλες μὲ ἐντομὴ στὴ φτέρνα (Hollow-based arrowheads), ἓνα σπάνιο κομμάτι λεπίδας (Blade section) καὶ ἓνα ξέστρο μὲ ἀνώμαλη ἐπιφάνεια (Steep scraper).

Εἶναι πιθανὸν — ὑποστηρίζει ὁ Higgs¹ — ὅτι ὑπάρχει συγγένεια καὶ διαδοχὴ στὶς γνωστὲς λιθοτεχνίες τῆς Μακεδονίας καὶ Ἠπειροῦ μὲ πρώτη στὴ σειρά ἐκεῖνη τῆς Νέας Νικομήδειας, ἀκολουθούμενη χρονικὰ ἀπὸ τὴν λιθοτεχνία τῆς θέσεως 4 (Παραμυθιάς) καὶ τελευταία τῆς θέσεως 6, ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθῇ στὴν Χαλκῆ Ἐποχῇ.

2. Κεραμεικὴ

Ἔχει βρεθῆ σὲ ἕξ θέσεις (σπήλαια Σίδερης, Καστρίτσας, Ψάκας καὶ στὴν Ἐλαφο, Ἀσφάκα καὶ Λοῦρο-χωριὸ)². Μὲ ἐξάιρεση ἓνα ἀκέραιο ἀγγεῖο ἀπὸ τὸ νεολιθικὸ σπήλαιο τῆς Καστρίτσας³ καὶ δύο ἀκόμη «σχεδὸν ἀκέραια» ἀπὸ τὸ σπήλαιο Σίδερης⁴, ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι ὄστρακα.

Τὸ ἀγγεῖο τῆς Καστρίτσας εἰκονίζεται καὶ περιγράφεται σὰν «πιθοειδὲς καθημερινῆς χρήσεως»⁵, χρονολογεῖται δέ, σύμφωνα μὲ ὅμοια ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν Μακεδονία⁶, στὴν Ὑστερονεολιθικὴ περίοδο. Στὴν ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν Δάκαρη⁷, τὰ ἄλλα δύο ἀπὸ τὴ Σίδερη.

Τὰ ὄστρακα, ἀκριβὲς ἀριθμὸς τῶν ὁποίων δὲν εἶναι γνωστὸς καὶ συστηματικὴ μελέτη τοὺς λείπει, μποροῦμε, μὲ ἐπιφύλαξη καὶ βασιζόμενοι στὶς προσωρινὲς ἐκθέσεις, νὰ τὰ κατατάξωμε στὶς ἐξῆς κατηγορίες:

1. Μονόχρωμα (Α : 1), ἀπὸ τρεῖς θέσεις (σπήλαια Σίδερης, Ψάκας καὶ τὴν Ἐλαφο)⁸. Ὁ πηλὸς, ντόπιος, εἶναι συνήθως ἀνάθαρτος (μὲ κόκκους ἄμμου καὶ τρίμματα χαλαζίου) καὶ ὄχι πάντοτε προσεκτικὰ ψημένος, μὲ ἀποτέλεσμα ἄλλοτε νὰ ὑπάρχουν μαῦρες κηλίδες στὴν ἐπιφάνεια (ὑπερβολικὸ ψήσιμο) καὶ ἄλλοτε ὁ πυρήνας νὰ εἶναι μαῦρος (ἀτελὲς ψήσιμο). Στὰ καλύτερα δείγματα ἡ ἐπιφάνεια εἶναι στιλβωμένη⁹.

Τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὶς δύο πρῶτες θέσεις ἀνήκουν σὲ ἀνοικτόστομα ἡμισφαιρικὰ ἀγγεῖα τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς (π.χ. ἄωτος σφαιρικὸς

1. ἕ. ἀ., σελ. 209.

2. Α. Δ., 17B (1961-2) 195-6, πίν. 225α, 23B (1968) 291-2, πίν. 235α, Θεσπρωτία (1972) 47-8, Α. Δ., 24B (1969) 253, πίν. 256α, P. P. S., 32 (1966) 22.

3. Α. Δ., 23B (1968) 291-2, πίν. 235α.

4. Α. Δ., 17B (1961-2) 195 («ὀλίγα ὄστρακα») καὶ Θεσπρωτία (1972) 46.

5. Βλ. ὑποσ., 3.

6. Πρβ. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, σελ. 162.

7. Α. Δ., 17B (1961-2) 195-6.

8. Βλ. ὑποσ. 2.

9. Α. Δ., 17B (1961-2) 195, πίν. 225α. Πρβ. Τσούντας, Δ — Σ, 169, 170, 160.

σκύφος ἢ φιᾶλη¹⁾ μὲ ἰσοπεδωμένη βάση, χεῖλη λεπτυνόμενα στήν κορυφή ἢ στρεφόμενα πρὸς τὰ ἔξω² καὶ συχνὰ μὲ στρογγυλές θηλές (ἢ διάτρητες ἀποφύσεις;³⁾ στὸ σῶμα. Δὲν γνωρίζομε ὅμως, γιὰ τὴν ὥρα, σὲ τί σχήματα ἀγγείων ἀνήκουν τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὴν τρίτη θέση ("Ἐλαφος), γιὰ τὰ ὁποῖα ἀναφέρεται μόνο ὅτι εἶναι «ἀδιακόσμητα μονόχρωμα» καὶ ὅμοια μὲ ἐκεῖνα τοῦ νεολιθικοῦ σπηλαίου τῆς Καστρίτσας⁴.

2. Ἐ γ χ ἄ ρ α κ τ α (Α : 2) μόνο ἀπὸ τὴν Καστρίτσα (ἀποξηραντικὸ ἀυλάκι). Περιγράφονται καὶ εἰκονίζονται τρία (3) δείγματα⁵, τὰ ὁποῖα εἶναι ὅμοια μὲ γνωστά ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος⁶, τῆς τελευταίας φάσεως τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς.

Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο σὲ τί ἀκριβῶς σχήματα ἀγγείων ἀνήκουν (ἀνοικτόστομα ἡμισφαιρικά;), ἐνῶ ἡ ἐγχάρακτη διακόσμηση σὲ δύο ἀπ' αὐτὰ (ἀριθ. 2, 3) εἶναι τοῦ ρυθμοῦ «Barbotin» (τραχωτή)⁷ καὶ στὸ τρίτο (ἀριθ. 1) μιμεῖται ἀποτύπωση σχοινοῦ⁸.

3. Γ ρ α π τ ᾶ (ἀμαυρόχρωμα καὶ πολυχρόμα), πού ἀνήκουν στήν Νεώτερη Νεολιθικῆ, ἀναφέρεται ὅτι ἴσως ἔχουν βρεθῆ στὸ χωριὸ Λοῦρος τῆς Κασσωπαίας, χωρὶς ἢ πληροφορία νὰ ἔχη ἐπιβεβαιωθῆ⁹.

4. Δ ι ᾶ φ ο ρ α, μὴ ἀναγνωριζόμενα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα στοιχεῖα πού ἔχομε γι' αὐτὰ, ἔχουν βρεθῆ στὸ νεολιθικὸ σπήλαιο τῆς Καστρίτσας καὶ στήν Ἀσφάκα¹⁰. Σχετικὰ ὅμως μὲ τὴν χρονολόγησή τους, τὰ ὄστρακα

1. ἔ. ἀ. Πρβ. Τσουντας, Δ — Σ, 160 κ.ἐξ., εἰκ. 70, 72, 73-75. Βλ. ἐπίσης *C. A. H.*³ I : 1 (1970) 583.

2. Α. Δ., ἔ. ἀ., σελ. 196, σχέδ. 2. Πρβ. Τσουντας, Δ — Σ, 162, εἰκ. 73.

3. Πρβ. Τσουντας, ἔ. ἀ. καὶ Θεοχάρης, Α. Θ. Π., 105, εἰκ. 56, πίν. XVIIIA.

4. Α. Δ., 24B (1969) 253.

5. Π. Α. Ε., (1951) 177-8, εἰκ. 2 : 1-3. Μόνο γιὰ ἓνα ὄστρακο (ἀρ. 1) ἔχομε πληροφορίες γιὰ τὸν πηλὸ (= «μελανότερον καὶ πιθανῶς ἐστιλβωμένον, μετ' ἀραιῶν ψηγμάτων μαρμαρυγίου»).

6. Θεσσαλία, Τσουντας, Δ — Σ, 168 κ.ἐξ., πίν. 13, Grundmann, *A. M.* 57 (1932) Beil. nx : 4-6, Μακεδονία - Σερβία, Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, 63-4, εἰκ. 5, Ν. Nicomedea, *P. P. S.*, 28 (1962) 284, pl. XL : 2, 4-6. Λευκάδα - Χοιροσπηλιά, Dörpfeld, *Alt - Ithaka*, Beil. 83β, *C. A. H.*³ I : 1 (1970) 586. Γιὰ συζήτηση σχετικῆ μὲ τὰ ἐγγάρακα τῆς Θεσσαλίας, βλ. ἐπίσης Θεοχάρης, Α. Θ. Π., 155 κ.ἐξ.

7. Γιὰ τὴ χρήση τοῦ ὄρου καὶ τὴν τεχνικὴ τοῦ ρυθμοῦ βλ. Weinberg, *C. A. H.*³, I : 1 (1970) 586 καὶ Θεοχάρης, Α. Θ. Π., ἔ. ἀ.

8. Ὁ Δάκαρης διακρίνει στήν διακόσμηση αὐτοῦ τοῦ ὄστράκου ὁμοιότητες μὲ ἀνάλογα ἀπὸ τὴν Παραδουάβειο περιοχὴ. Ἴσως ὅμως ἡ ἐγχάρακτη αὐτῆ διακόσμηση εἶναι στιγμωτῆ, ὁπότε πρβ. Τσουντα Δ — Σ, 172, πίν. 14 : 2, 3, 7, 10. Βλ. ἐπίσης *Iliria* (1971) tab. XIII : 7-8 (Kamnik).

9. Δάκαρης, Θεσπρωτία (1972) 48.

10. Α. Δ., 23 (1968) 292 («μερικὰ ὄστρακα»), *P. P. S.*, 32 (1966) 22 («containing pottery»). Κανένα δὲν εἰκονίζεται. Γιὰ τὴν Ἀσφάκα ὅμως ὁ Higgs παρατηρεῖ

τῆς πρώτης θέσεως φαίνεται νὰ ἀνήκουν στὴν Νεώτερη Νεολιθικὴ¹, ἐνῶ τῆς δευτέρας θέσεως χρονολογοῦνται μὲ ἀσφάλεια στὴν Ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ².

3. Ὅστᾱ ζώων καὶ ἀνθρώπου

Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπηλαίου Ψάκας ἀναφέρει ὁ Δάκαρης ὅστᾱ μυρμηκαστικῶν ζώων (αἰγοπροβάτων καὶ βοοειδῶν)³, λείψανα τῆς τροφῆς τῶν κατοίκων τοῦ νεολιθικοῦ σπηλαίου, ἐνῶ ἀπὸ τὸ σπήλαιο Σίδερης τμῆμα ἀνθρώπινου κρανίου⁴. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ δὲν ἔχουν μελετηθῆ καὶ παραμένουν ἀδημοσίευτα.

Συγκεφαλαιώνοντας, μὲ βάση τὴν μελέτη τῶν λίγων Νεολιθικῶν λειψάνων ποῦ ἐπιχειρήσαμε παραπάνω, παρατηροῦμε τὰ ἑξῆς:

1. Ὅσο κι' ἂν θεωρηθοῦν πενιχρὰ τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα, εἶναι ἄρκετὰ γιὰ νὰ βεβαιώσουν τὴν ὑπαρξὴ Νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ στὴν Ἠπειρο ἀπὸ τὴν 6η χιλιετία (περίπου 5400 π.Χ.)⁵ καὶ τὴν συνεχῆ κατοικησὴ τῆς ἀπὸ τὴν προηγούμενη Παλαιολιθικὴ Ἐποχῆ. Διαπιστώνεται ἐπίσης συνέχεια πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴν Νεώτερη Νεολιθικὴ στὴν ἐπόμενη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

2. Κρίνοντας ἀπὸ τὴν κατανομὴ τῶν μέχρι σήμερα γνωστῶν θέσεων, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ Νεολιθικοὶ κάτοικοι τῆς Ἠπέιρου, ἐνῶ συνέχισαν νὰ εἶναι σπηλαιόβιοι (Σίδερη, Καστρίτσα, Ψάκα), παράλληλα ζοῦσαν στὶς ἐλώδεις πεδιάδες (Παραμυθιάς) καὶ σὲ θέσεις κοντὰ σὲ ποτάμια (Λοῦρο - χωριὸ) καὶ σὲ λίμνες (Ἰωάννινα) ἀσχολούμενοι μὲ τὴν κτηνοτροφία (αἰγοπρόβατα, βοοειδῆ), τὴν γεωργία(;) (λείψανα σπόρων δημητριακῶν δὲν ἔχουν ὅμως ἀκόμη βρεθῆ) τὸ κυνήγι καὶ τὴν ἀλιεία. Ἰχνη μονίμων οἰκισμῶν, γιὰ τὴν ὥρα, λείπουν καὶ τοῦτο εἶναι ἓνα σοβαρὸ κενὸ στὴ γνώση μας, ἂν παραδεχτοῦμε ὅτι γεωργία — κτηνοτρο-

ὅτι ἡ κεραμεικὴ τῆς διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη τῆς Ν. Νικομήδειας, (Μακεδονία) καὶ εἶναι περισσότερο ὅμοια μὲ τὴν Νεολιθικὴ κεραμεικὴ τῆς Ἰταλίας.

1. Σύμφωνα μὲ τὸ εἰκονιζόμενον πιθοειδὲς ἀγγεῖο ποῦ βρέθηκε στὸ ἴδιο σπήλαιο καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Δάκαρη στὴν Νεώτερη Νεολιθικὴ.

2. Ραδιοχρονολόγηση δειγμάτων ἔδωσε χρονολογία 7380 ± 240 ἀπὸ σήμερα.

3. *Θεσπρωτία* (1972) 47, ἐφ. Ἠπ. Ἀγὼν 27-5-1972. Πρβ. Θεοχάρης Α. Θ. Π., 121, ὑποσ. 5 (Θεσσαλία).

4. Α. Α., 17B (1961-2) 195, *Θεσπρωτία* (1972) 46-47.

5. Higgs, P. P. S., 32 (1966) 8. Στὴν γειτονικὴ Κέρκυρα ἡ ἀρχὴ τοῦ Νεολιθικοῦ τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν Σορδίνα στὴν ἴδια περίπου χρονολογία (5720 ± 120 π.Χ.) μὲ βάση ραδιοχρονολόγηση εὐρημάτων ἀπὸ τὸ στρῶμα Γ στὸ Σιδάρι. (Βλ. Θεοχάρη Νεολιθικὴ Ἑλλάς (1973) 24, ὑποσ. 18 καὶ Δάκαρη, *Θεσπρωτία* (1972) 48; ἐνῶ στὴν Θεσσαλία, ὅπου μαρτυρεῖται «Προκεραμεικὴ» φάση, στὴν 7η χιλιετία.

φία — μόνιμος οίκισμός αποτελοῦν τὰ βασικά στοιχεῖα καὶ γνωρίσματα τοῦ Νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ¹. Χωρὶς φυσικά νὰ ἀποκλείεται ἡ μελλοντική ἀνακάλυψη τέτοιων οίκισμῶν στὴν περιοχὴ, εἶναι πολὺ πιθανὸν ἡ ἔλλειψη αὐτῆ νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι οἱ κάτοικοι ἦσαν νομάδες μετακινούμενοι ἀνάλογα μὲ τὶς καιρικές συνθῆκες καὶ τὶς ἀνάγκες διαβίωσέως τους ἀπὸ τὶς ὄρεινές (Πίνδος) στὶς πεδινές (Παραμυθιά, Λοῦρος) θέσεις².

3. Ἄν καὶ κάποιος συντηρητισμὸς εἶναι φανερός στὸν Νεολιθικὸ πολιτισμὸ τῆς Ἠπείρου, ὅμως ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ εὐρήματα (λίθινα ἐργαλεῖα, κεραμεικὴ) δηλώνουν καθαρὰ ἐπικοινωνία καὶ σχέσεις μὲ γειτονικές περιοχές (Κέρκυρα, Λευκάδα, Ἰταλία, Μακεδονία, Θεσσαλία).

Τελειώνοντας, πρέπει νὰ τονισθῇ ἡ ἀνάγκη μελλοντικῶν συστηματικῶν ἀνασκαφῶν, πού θὰ βοηθήσουν νὰ σχηματισθῇ πληρέστερη καὶ ἀκριβέστερη εἰκόνα γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ λίθου στὴν Ἠπειρο.

1. Θεοχάρης, *Α. Θ. Π.*, 65, *Ι. Ε. Ε. Α'* (1971) 48 κ.εξ., *Νεολιθικὴ Ἑλλάς* (1973) 35.

2. Ὅπως οἱ σύγχρονοι Βλάχοι, βλ. *Higgs, P. P. S.*, 32 (1966) 27.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

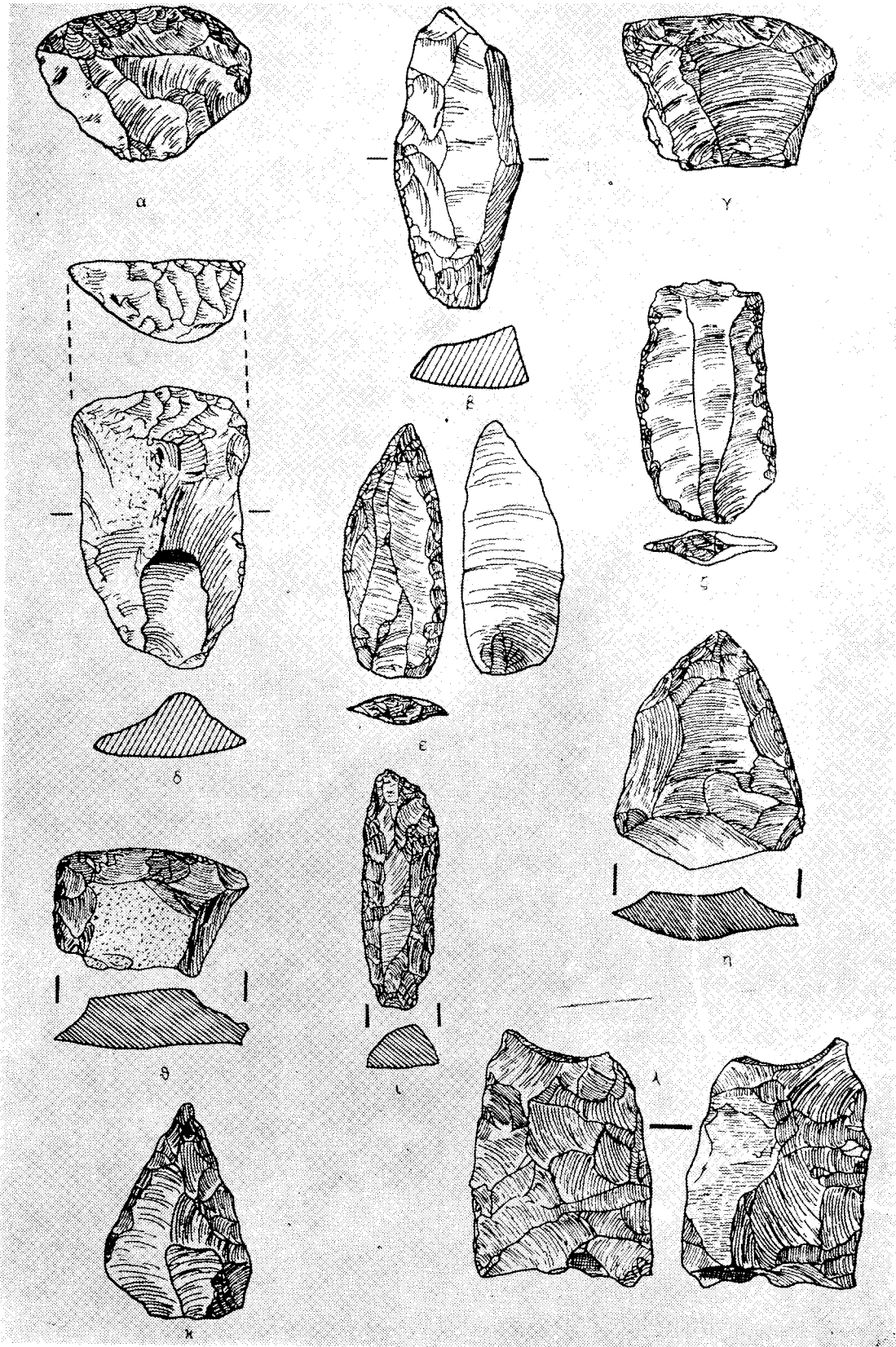
- A. Δ. Ἐργασιακοὺν Δελτίον.
 A. E. Ἐργασιακοὺν Ἑφημερίδα.
 A. Θ. Π. Δ. Ρ. Θεοχάρη, Ἡ Ἀδύγη τῆς Θεσσαλικῆς Προϊστορίας, Βόλος 1967.
 A. M. Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts: Athenische Abteilung.
 B. C. H. Bulletin de Correspondance Hellénique.
 B. S. A. Annual of the British School at Athens.
 B. S. P. F. Bulletin de la Société préhistorique française.
 C. A. H.⁸ The Cambridge Ancient History, 3rd ed. Cambridge 1970, 1973.
 Cassopaia S. Dakaris, Cassopaia and the Elean Colonies, Athens 1971 (Athens technological organization, No 4).
 Δ — Σ X. Τσοῦντα, Αἱ Προϊστορικαὶ Ἀκροπόλεις Διμητίου καὶ Σέσκλου. Ἐν Ἀθήναις 1908.
 Epirus N. G. Hammond, Epirus, The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and the adjacent areas, Oxford 1967.
 Θεσσαρωτία Σ. Δάκκαρη, Θεσσαρωτία, Ἀθήναι 1972 (Ἀθηναϊκὸς Τεχνολογικὸς Ὀμιλος, Ἀριθ. 15).
 I. E. E. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, Ἀθήναι 1971 κ.έξ.
 J. H. S. Reports Journal of Hellenic Studies. Archaeological reports for...
 N. E. E. Γ. Μυλωνᾶ, Ἡ Νεολιθικὴ Ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήναι 1928.
 Π. A. A. Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
 Π. A. E. Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
 P. P. S. Proceedings of the Prehistoric Society.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

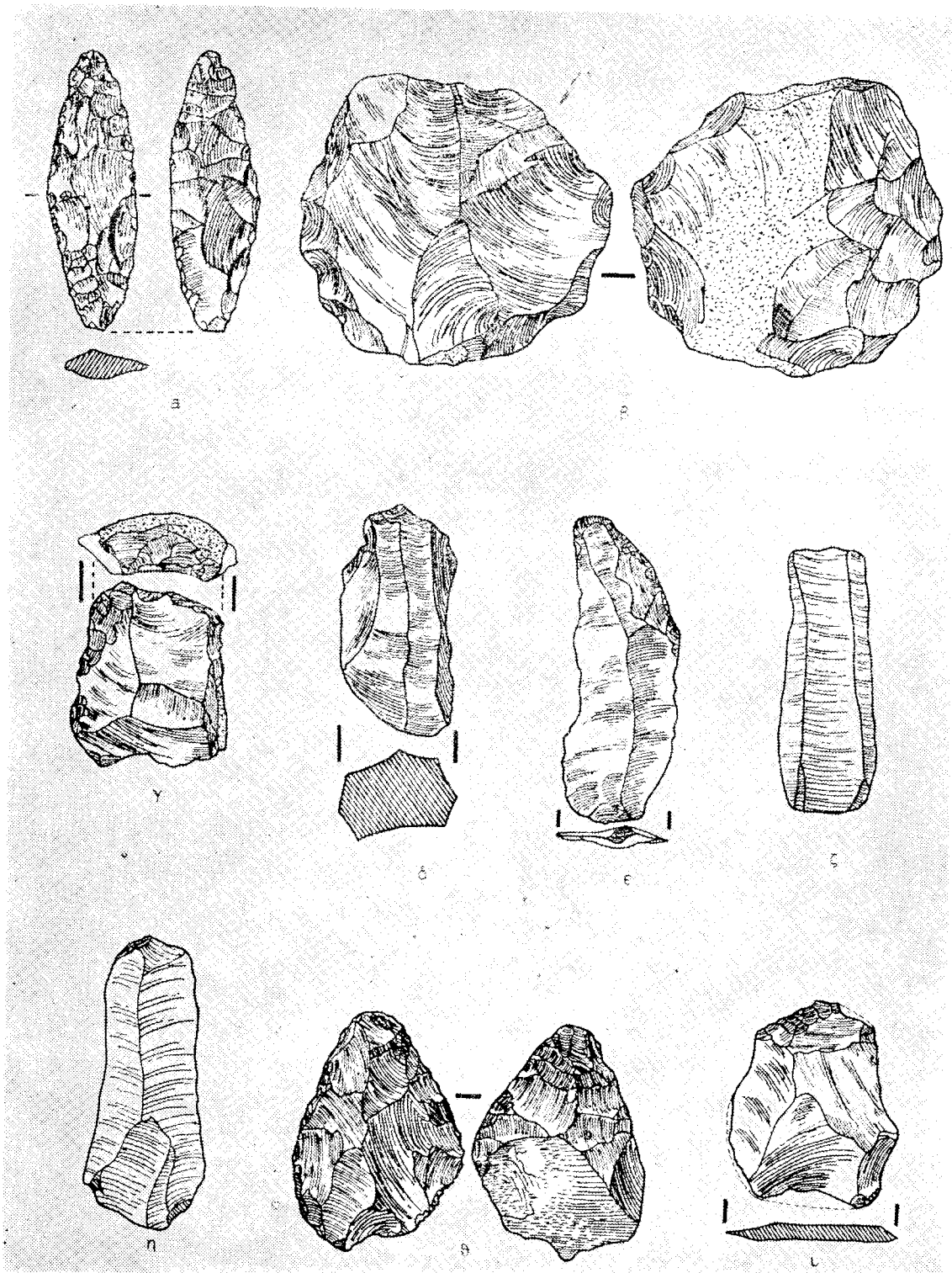
A/A	Θέσεις	Ευρήματα	Δημοσίευση	Χρονολόγηση
1.	"Α. Γεώργιος-Πρεβέζης	λίθινα εργαλεία	PPS, 32 (1966) 22	N. ΠΑ.
2.	"Ανω Καλεντίνη	λίθινα εργαλεία	PPS, 30 (1964) 204	M. ΠΑ.
3.	'Ασπροχάλικο	λίθ. έργ.-δοστᾶ ζώων		M+N. ΠΑ.
4.	Βούλιστα-Παναγιά	λίθινα εργαλεία	A.Δ. 20B (1965) 364	M. ΠΑ.
5.	Γκορίτσα (ή Γκορτσές)	λίθινα εργαλεία	PPS, 30 (1964) 214	M. ΠΑ.
6.	"Έλαφος	λίθινα εργαλεία	Cassopaia (1971) 21, Fig. 17	ΠΑ.
7.	Θεσπρωτικών-Ριζοβοῦνι	1 πυρήνας	A.Δ., 20B (1965) 363-4	M. ΠΑ.
8.	'Ιωάννινα-Πέραμα	λίθινα εργαλεία	A.Δ., 21B (1966) 294	N. ΠΑ.
9.	'Ιωάννινα-Έδεοῦσα	λίθινα εργαλεία	PPS, 30 (1964) 209	N. ΠΑ.
10.	'Ιωάννινα-Άγ. Έλένη	λίθινα εργαλεία	A.Δ., 19B (1964) 313	M. ΠΑ.
11.	Καρβουνάρι-Παραμυθιάς	λίθινα εργαλεία	A.Δ., 20B (1965) 364, 368 PPS, 32, (1966) 4-5, 9, 21, 22	M+N. ΠΑ.
12.	Καστρίτσα (σπήλαιο)	λίθ. έργ.-δοστᾶ ζώων	PPS, 32 (1966) 20-25 A.Δ., 23B (1968) 296	N. ΠΑ.
13.	Κατσικά	λίθινα εργαλεία	A.Δ., 20B (1965) 368	N. ΠΑ.
14.	Κοκκινόπηλος	λίθινα εργαλεία	A.Δ., 20B (1965) PPS, 30 (1964)	M+N. ΠΑ.
15.	Κόνιτσα (σπήλαιο)	λίθινα εργαλεία	PPS, 32 (1966) 22	N. ΠΑ.
16.	Λοῦρος	λίθινα εργαλεία	A.Δ., 19B (1964) 313	ΠΑ.
17.	Μαζαρακιά	λίθινα εργαλεία	PPS, 32 (1966) 4	M. ΠΑ.
18.	Μέροφι	λίθινα εργαλεία	A.Δ., 20B (1965) 364, PPS, 32 (1966) 4-5, 9, 21, 22	M+N. ΠΑ.
19.	Παλιοχώρι	λίθινα εργαλεία	Cassopaia (1971) 21	ΠΑ.
20.	Παντάνασσα	λίθινα εργαλεία	PPS, 32 (1966) 22	N. ΠΑ.
21.	Παντοκράτωρ	—	Cassopaia (1971) 21	ΠΑ.
22.	Περιοχή 'Ηγουμενίτσης Γκούμανης	λίθινα εργαλεία	PPS, 30 (1964) 204	ΠΑ.
23-36.	Περιοχή κοιλάδος Κωκυτού	λίθινα εργαλεία	PPS, 30 (1964) 204-5	N. ΠΑ.-ΝΑ.- -ΧΕ
37.	Πολυστάφυλο	λίθινα εργαλεία	Cassopaia (1971) 21	ΠΑ.
38.	Πράμαντα	λίθινα εργαλεία	PPS, 30 (1964) 204	M. ΠΑ.
39.	Ραχούλι	λίθ. εργαλεία-δοστᾶ ζώων-λείψ. τροφᾶν	Θεσπρωτία (1972) 45	N. ΠΑ - ΝΑ.
40.	Ρωμανό	λίθινα εργαλεία	Cassopaia (1971) 21	ΠΑ.
41.	Σκάνδαλο	λίθινα εργαλεία	Θεσπρωτία (1972) 45	M. ΠΑ.
42.	Στεφάνη	λίθινα εργαλεία	A.Δ., 20B (1965) 364	M. ΠΑ.
43.	Δεσποτικό	—	—	ΠΑ.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΘΕΣΣΕΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

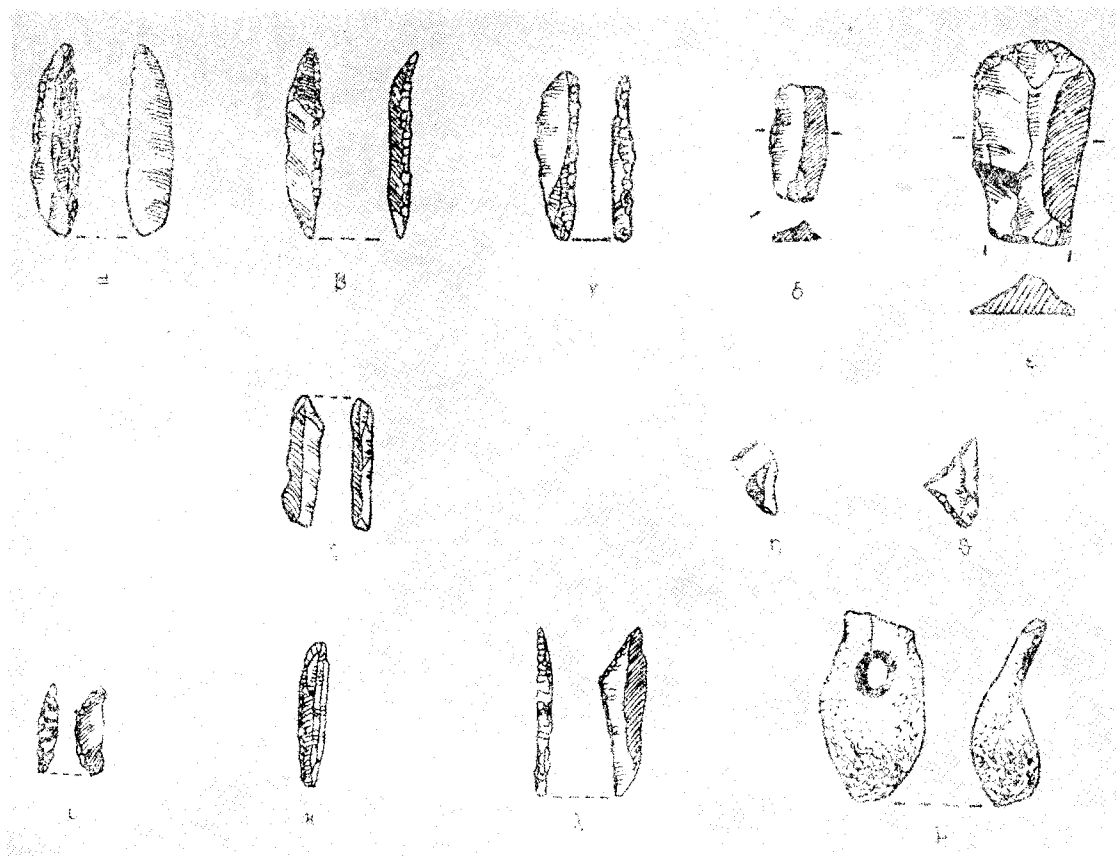
A/A	Θ έ σ ε ι ς	Ε ύ ρ ή μ α τ α	Δ η μ ο σ ί ε υ σ η	Χ ρ ο ν ο λ ό γ η σ η
1.	΄Ασφάκκα	Κεραμεική	<i>PPS</i> , 32 (1966), 8, 22-23	A. ΝΑ.
2.	Γεωργάνοι (Δερβί- ζιαννα)	λίθινη άξίνη	<i>Epirus</i> , 314, fig. 18 : 3, pl. XXI β : 1	A. ΝΑ.
3.	Γρεβενίτι	λίθινη άξίνη	<i>Epirus</i> , 314, fig. 18 : 2	A. ΝΑ;
4.	΄Ελαφος - ΄Αμυγδαλιά (Λάκκα - Σούλι)	λίθινα έργαλεία + Κεραμεική	<i>A.Δ.</i> 24 (1969) 253, πίν. 256α	M. ΝΑ.
5.	Καστρίτσα (άποξηρ. αλάκι)	λίθινα έργαλεία + κεραμεική	<i>Π.Α.Ε.</i> (1951) 177-8, εικ. 2:1-3, <i>A.Δ.</i> 20 (1965) 348, σχ. 1, πίν. 415γ	A - N. ΝΑ. - XΕ.
6.	Καστρίτσα (σπήλαιο)	Κεραμεική	<i>A.Δ.</i> 23 (1968) 291-2, πίν. 235α	N. ΝΑ.
7.	Λοῦρος - Κασσωπαίας	Κεραμεική	<i>Θεσπρωτία</i> (1972) 48	N. ΝΑ.
8.	Παιδικός σταθμός (Λάκκα - Σούλι)	λίθινη άξίνη	<i>A.Δ.</i> 24 (1969) 253, πίν. 256β	M. ΝΑ.
9-10.	Παραμυθιά (θέσ. 4, 6)	λίθινα έργαλεία	<i>PPS</i> , 30 (1964) 204, 32 (1966) 9	M. ΝΑ - XΕ.
11.	Σίδερη - Φιλιατών (σπήλαιο)	Κεραμεική + άνθρωπ. κρανία	<i>A.Δ.</i> 17B (1961-2) 195-6	A. ΝΑ.
12.	Ψάκκα (σπήλαιο)	Κεραμ. + δστᾶ ζώων έφ.	«΄Ηπειρ. ΄Αγών», 27-5-1972, <i>Θεσπρωτία</i> (1972) 47	A. ΝΑ;

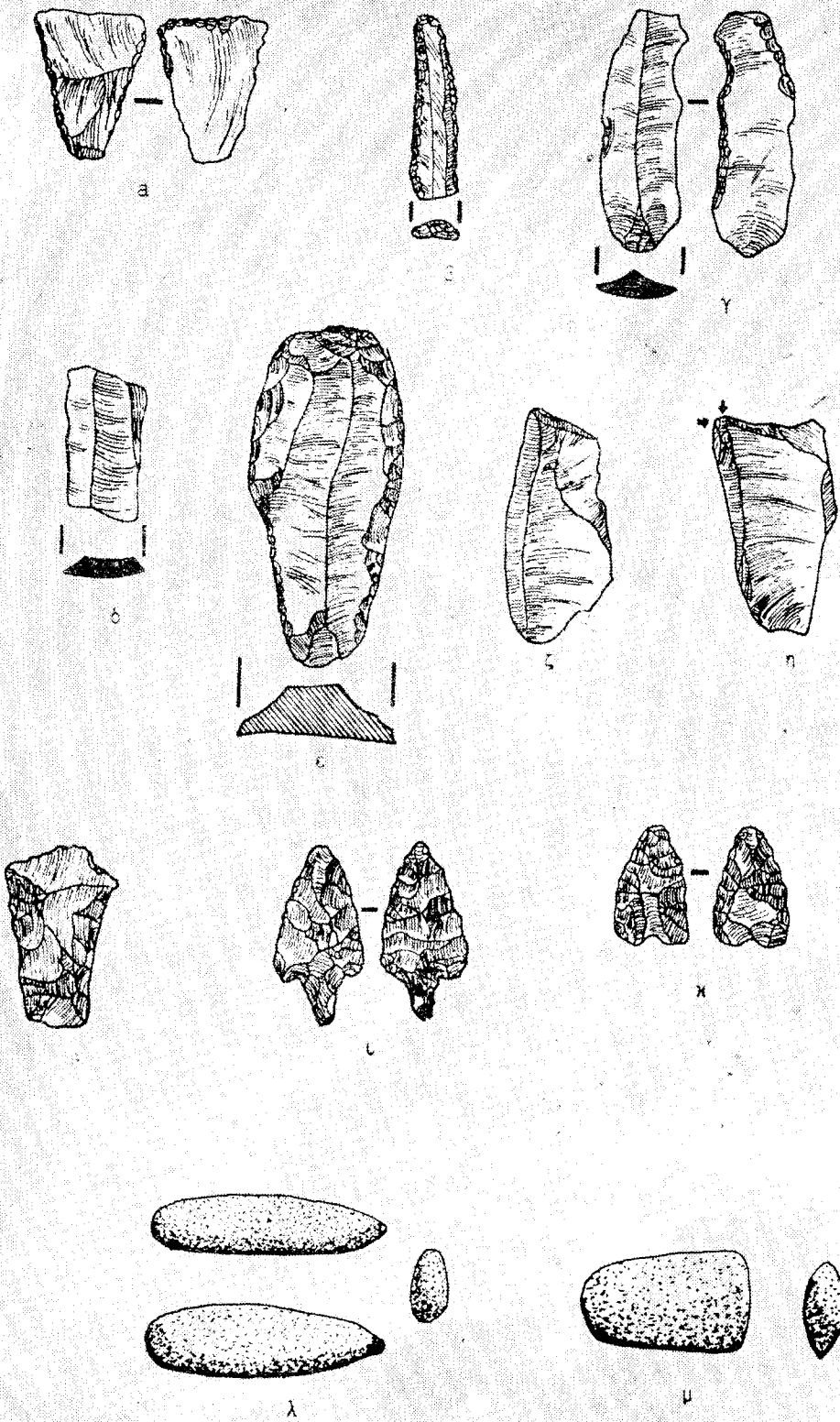
Εικ. 1. Λίθινα εργαλεία Μέσης Παλαιολιθικής : (α - ι) Ξέστρα (side -, D -, end -scraper, convergent, double, «déjété», right - angled και «limace»), (κ - λ) Αιχμές (άπλη και διπρόσωπη φυλλόσχημη)
 (Higgs, P.P.S., 1964, 1966)

Είκ. 2. Λίθινα έργαλεία Μέσης Παλαιολιθικής (συνέχεια) : (α) Αιχμή (διπρόσωπη φυλλόσχημη). (β - δ) Πυρήνες (Τύποι Α, Β, C), (ε) Φολίδα λεπιδόμορφη, (ζ - η) Λεπίδες, (θ) «Αξίνη», (ι) Τμήμα φολίδας Λεβαλλουά (Higgs, P.P.S., 1964, 1966)

Εικ. 3. Μικρολιθικά «γεωμετρικά» Νεώτερης Παλαιολιθικής (α-λ). Ώστέινα έργαλεία (κυνόδοντες έλαφιοῦ (μ)).
 (Higgs, P.P.S., 1966, 1967)

Είχ. 4. Νεολιθικά λίθινα εργαλεία : (α - κ) Μικρά πυριτολιθικά, (λ - μ) "Ατρητες άξίνες.
 (Higgs, P.P.S., 1964, Hammond, Epirus, fig. 18)

Χάρτης των Παλαιολιθικών και Νεολιθικών θέσεων της Ηπείρου